

En kodex för universitet och högskolor

*Grundläggande principer
och kärnvärden*

Tim Ekberg & Astrid Söderbergh Widding
September 2025

SUHF

Sveriges universitets- & högskoleförbund

En kodex för universitet och högskolor

Utgiven av: Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF)
www.suhf.se

ISBN: 978-91-989286-0-0

Omslag/original: Premediabatteriet

Tryckeri: AMO-Tryck AB, Solna 2025

En kodex för universitet och högskolor

*Grundläggande principer
och kärnvärden*

Tim Ekberg & Astrid Söderbergh Widding

September 2025

SUHF

Sveriges universitets- & högskoleförbund

Innehåll

Förord	5
Rapporten är en del av ett större sammanhang	6
1. Inledning	9
2. En kodex för universitet och högskolor	17
3. Lärosätenas uppkomst, utveckling och grundidé	21
4. Internationella exempel på kodex och grundläggande principer	41
5. Strategiska planer vid svenska lärosäten	55
6. Styrning genom lag, värdegrund och organisationsform	63
7. Avslutning	75
Källor och litteratur	79

Förord

Universitet och högskolor har alltid varit centrala institutioner och deras uppdrag – att skapa, förvalta och förmedla vetenskaplig kunskap – har påverkat och format samhällen genom historiens gång. Lärosätena har ständigt stått inför förändringar, nya utmaningar och krav, inte minst när det gäller relationen till statsmaktens styrning och uppföljning. Samtidigt har vissa grundläggande principer och förutsättningar för universiteten och högskolorna förblivit de samma.

Denna rapport belyser och sammanställer de kärnvärden och principer som utgör lärosätenas särart och identitet. Vissa grundläggande byggstenar behöver finnas för att lärosätena ska kunna utvecklas och fortsätta bedriva utbildning och forskning av hög kvalitet och relevans. Genom att belysa fundamentet för lärosätena blir det tydligare vad som behöver förstärkas och skyddas. Bland dessa byggstenar har den akademiska friheten och den vidhängande autonomi för lärosätena en särskilt framskjuten plats.

Syftet med denna rapport är att bidra till en fördjupad förståelse av lärosätenas fundament och särart och att ge underlag för fortsatt diskussion. Underlaget ska i första hand fungera som en utgångspunkt i SUHS:s arbete med att ta fram en nationell kodex för universitet och högskolor. Men rapporten kan också fungera som en utgångspunkt för enskilda lärosäten samt påverka hur regeringen agerar och reformerar.

Hans Adolfsson

Ordförande för SUHF och Expertgruppen för analys

Rapporten är en del av

SUHF har byggt upp en större och mer kvalificerad analyskapacitet inom förbundet. Expertgruppen för analys är en arbetsgrupp inom SUHF som har i uppdrag att ta fram underlag och översikter som utgår från behov inom högskolesektorn och följer politiska reformer som påverkar lärosätena. Dessa analyser ska hjälpa lärosäten i deras utvecklingsarbete, men också kunna användas för att påverka regering och riksdag.

Expertgruppen för analys har inom ramen för fyra projekt tagit fram åtta rapporter fram till mitten av 2025. Dessa rapporter finns sammanfattade i skriften *Universitet och högskolor i förändring* (2025). Expertgruppen fortsätter sitt arbete och kommer att presentera ytterligare rapporter. Följande fem rapporter är på gång att presenteras eller är under arbete:

- En rapport som utifrån föreliggande kodex föreslå en ny och anpassad organisationsform samt beskriva vad en sådan konstruktion kan betyda för lärosäten och staten.
- En rapport, den tredje inom detta projekt, granskar den ökande statliga kontrollen och byråkratiseringens effekter. Denna rapport belyser hur lärosätena själva handskas med de byråkratiska uppdragen och lyfta fram goda exempel samt lämnar förslag till både regeringen och lärosätena.
- Tre olika rapporter kommer att presenteras som på olika sätt fokuserar på hur samarbeten mellan lärosätena kan utvecklas och bli fler. Två av rapporterna lämnar var sin rapport om var sin utbildningsinriktning – ämneslärarutbildningen och professionsutbildningar inom hälso- och sjukvården. Därutöver kommer en rapport att ta ett samlat grepp om vad som behövs för att samarbeten mellan lärosäten inom alla olika typer och nivåer av utbildningar ska kunna utvecklas ytterligare.

ett större sammanhang

Författarna vill rikta ett tack till ledamöterna i Expertgruppen för analys för diskussioner, stöd och vägledning. Ett tack riktas till utredare i övriga projekt inom expertgruppen för kommentarer och medskick under arbetets gång: Ingeborg Amnéus (Uppsala universitet), Ulrika Bjare (Stockholms universitet), Kerstin Tham (Malmö universitet), Anna Humble (Karolinska institutet), Cathrine Norberg (Umeå universitet), Ola Holmström (Malmö universitet), Pam Fredman (Göteborgs universitet), Jacob Färnert (Stockholms universitet) samt till Christopher Sönnnerbrandt och Lars Alberius vid SUHF:s kansli.

Ett särskilt tack riktas till Johan Östling och Anna Johansson (bägge vid Lunds universitet) för värdefulla synpunkter på utkastet till rapport.

Rapportens författare Tim Ekberg och Astrid Söderbergh Widding ansvarar själva helt och hållet för analys, slutsatser och förslag i denna rapport.

1

1. Inledning

Universitets och högskolors kärnvärden och principer definierar vad som skiljer dem från andra organisationer och vad som krävs för att lärosätena ska kunna uppfylla sin roll. Vad som utmärker universitet och högskolor är en fråga som sysselsatt många under historiens gång. Denna diskussion har framför allt blossat upp när lärosätena mött större utmaningar och förändringar. Inte minst intensifierades diskussionen efter 1950- och 60-talet, då lärosätena på många sätt bytte skepnad – från relativt avskilda inrättningar till att i allt större utsträckning bli massuniversitet i den ekonomiska tillväxtens tjänst.

Lärosätena har alltid rymt olika och delvis konkurrerande grundprinciper och idéer om den egna rollen och utgångspunkterna för verksamheten. Både självuppfattningen och hur statsmakten och externa aktörer ser på lärosätena har förändrats. Samtidigt har det funnits en kärna som varit förvånansvärt beständig över tid. Det är denna kärna som utgör grunden för lärosätenas kodex.

Utgångspunkter och begrepp

I denna rapport används begreppet kodex i en bred bemärkelse, som innefattar såväl grundläggande principer och kärnvärden som en beskrivning av hur dessa kan manifesteras genom organisation och handling. Det finns en viss begreppsinflation och många olika typer av dokument som alla har en liknande målsättning. Dessa kan benämnas som en deklaration, kommuniké, rekommendation eller kodex. Ibland finns det tydliggjorda skillnader mellan varianterna av denna typ av dokument, men ofta flyter de in i varandra och har ungefär samma avsikt och mål. I det följande används ordet kodex som en form av samlingsbegrepp.

En utgångspunkt är att en samlad kodex aldrig kan bli ett absolut och tidsbeständigt rättesnöre. En kodex är snarare en utgångspunkt som måste anpassas till varje enskilt lärosäte och verksamhet. En kodex får inte bli en elitistisk markör som vidmakthåller makt och privilegier och skapar en exklusiv avskildhet. Den får inte heller bli till en ursäkt för att inte engagera sig i obekväma och svåra frågor. En kodex ska i stället ge styrka till nödvändig anpassning och förändring, till mod och relevans.

När det i denna rapport skrivs om vetenskap avses både forskning och konstnärlig forskning samt utvecklingsarbete.

Att använda rapporten

Denna rapport och dess kodex är tänkt att fungera som en utgångspunkt och inspirationskälla för en fortsatt diskussion inom SUHF och inom universitets- och högskolesektorn. En sådan diskussion kan resultera i ett framtida beslut om en nationell kodex för de svenska lärosätena. Denna rapport bör därmed ses som ett första steg i en längre process. Men rapporten och kodexen bör även kunna fungera som en utgångspunkt för regeringen i dess syn på och

styrning av lärosätena. Statsmakten och dess framtida lärosätesreformer behöver alltid utgå ifrån och ta hänsyn till lärosätenas särart, grundläggande värden och principer.

Föreliggande rapport och dess kodex ska också kunna fungera som en utgångspunkt när en ny och anpassad organisationsform diskuteras och formuleras. SUHF har under en längre tid påtalat riskerna med de statliga lärosätenas nuvarande organisationsform som förvaltningsmyndigheter.

Föreliggande rapport och dess kodex ska också kunna fungera som en utgångspunkt när en ny och anpassad organisationsform diskuteras och formuleras. SUHF har under en längre tid påtalat riskerna med de statliga lärosätenas nuvarande organisationsform som förvaltningsmyndigheter.

Denna myndighetsform både understödjer och underlättar politisk styrning och erbjuder en bristfällig anpassning till lärosätenas grundläggande principer och särart. En anpassad associationsform, särskilt utformad utifrån lärosätenas uppdrag och särart, skulle även kunna underlätta samverkan med det omgivande samhället, stödja internationella samarbeten och ytterligare stärka utbildningens och forskningens relevans och kvalitet.

En kodex får ett aktivt värde först när den omsätts till principer och utgångspunkter som blir vägledande för faktiskt agerande. Att peka ut lärosätenas grundläggande principer och särart kan fungera som ett stöd när lärosäten tar fram egna strategiska dokument. Dessa utgångspunkter kan även påverka den inre uppbyggnaden av beslutsprocesser, hur utbildningen utformas, regler för rekrytering och anställning samt förutsättningar för forskningen. Även relationen till politiken, externa intressenter, näringslivet och allmänheten påverkas och styrs av de grundläggande principerna. Men hur mycket en kodex och dess principer påverkar i praktiken avgörs av lärosätena själva, av ledningsstrukturerna såväl som av de enskilda akademikerna, studenterna och medarbetarna.

Lärosätenas särart¹

Universitet och högskolor har en unik historia och ett unikt uppdrag – att skapa och förmedla vetenskaplig kunskap. Under historiens gång har lärosätena utvecklat och förfinat förmågan att framställa denna kunskap. Den framtagna och spridda kunskapen har förändrat och förbättrat sin samtid, sitt samhälle och människors levnadsvillkor.² Lärosätena och deras uppdrag har under tidens gång kommit att bli alltmer centrala institutioner i sina samhällen och länder.

Den historiska utvecklingen har utformat lärosätenas verksamhet, deras organisation och interna styrformer såväl som relationen till makten och finansierarna. Under historiens gång har universiteten alltid varit beroende av det omgivande samhällets intresse, välvilja och pengar. Lärosätena har historiskt inte minst behövt förhålla sig till kyrkan, kungen/kejsaren och senare till staten, vilket lett till olika typer av framförhandlade ramvillkor. Delar av denna utveckling kommer att presenteras närmare i kapitel 3.

Att interagera och samverka med det omgivande samhället är och har varit en självklar del av lärosätenas verksamhet under modern tid. Universitet och högskolor är inga isolerade öar utan utgör en del av ett större sammanhang. Lärosätena har en form av samhällskontrakt som bygger på ett gemensamt ansvar för omgivningen. Statsmakten har över tid tillhandahållit mer medel till lärosätena för att bygga ut utbildning och forskning. Samtidigt har staten

1 Detta avsnitt är till stor del en sammanfattning av avsnittet *Lärosätenas särart* (s. 25 ff.) i rapporten *Ökad kontroll och ökad byråkratisering. Hur kan lärosätena minska onödig administration?* Amnéus & Bjare 2025.

2 Samtidigt kan användandet av kunskap och forskning vara tveeggat och användas både till välsignelse och förstörelse.

alltmer kommit att förvänta sig att lärosätena bidrar till samhällets sociala, ekonomiska och tekniska utveckling. De flesta lärosätena har även kommit att bli statliga förvaltningsmyndigheter.

Genom kollegiala normer och arbetssätt, som *peer review* och kollegiala beslutsstrukturer, har universitet och högskolor utvecklat en särskild styrningskultur som skiljer dem från flertalet andra organisationer. Kollegiala styrmodeller

Kollegiala styrmodeller bygger på idén att det akademiska kollegiet har bäst förutsättningar att fatta välgrundade beslut om akademisk verksamhet. För att kvalitetssystem ska fungera ändamålsenligt är det avgörande att granskningen sker på vetenskapens egna villkor.

bygger på idén att det akademiska kollegiet har bäst förutsättningar att fatta välgrundade beslut om akademisk verksamhet. För att kvalitetssystem ska fungera ändamålsenligt är det avgörande att granskningen sker på vetenskapens egna villkor. Kollegialitet är en historiskt förankrad princip som vilar på och framhåller meritokratiska värden. I kärnan av lärosätenas organisation och verksamhet finns en grundläggande premiss om vikten att bryta åsikter, perspektiv och främja

reflektion. Den öppna och kritiska diskussionen är helt fundamental, där studenter, lärare och forskare ges utrymme att bidra med olika perspektiv i frågor som rör styrning, bedömningar och beslut.

Centralt i den kollegiala styrmodellen är även att akademiska ledare utses i en process där lärarkollegiet ges inflytande. Ledarskapet är ofta roterande där den som utses har stark vetenskaplig eller konstnärlig legitimitet och kollegialt förtroende. Detta gäller inte minst utseendet av rektor. Ledarskapet är därmed sällan en permanent chefstjänst utan betraktas som en integrerad del av det akademiska ansvaret. Studenternas inflytande över utbildningen utgör ytterligare en väsentlig del av denna styrmodell som särskiljer lärosätena från andra organisationer.

Universitet och högskolor är en del av en global kunskapsinfrastruktur som sträcker sig över nationella gränser och binder samman världen. De ständigt pågående internationella samarbetena och nätverken utgör en grundläggande förutsättning för lärosätena. Detta främjar inte bara vetenskaplig kvalitet utan bidrar också till att stärka enskilda länders utbildning, forskningskapacitet,

ekonomiska tillväxt och förmåga att lösa problem. Att lärosätena är en del av en internationell gemenskap och aktörer på en global arena kräver en ständig anpassningsförmåga från deras sida, vilket i sin tur kräver förutsättningar som gör detta möjligt.

Men universitet och högskolor samarbetar inte bara, utan konkurrerar även i hög grad på en internationell marknad om både resurser, studenter och personal. Att lärosäten är aktörer på denna internationella marknad har också inneburit att de i ökad utsträckning behöver uppfattas som attraktiva organisationer med tydliga varumärken och bland annat förhålla sig till internationella rankingar. Att vara en aktiv aktör på en global arena innebär att lärosäten behöver anpassa sig till och agera utifrån förutsättningar som inte alltid ligger i linje med det nationella styr- och uppföljningssystemet för statliga myndigheter.

Att vara en aktiv aktör på en global arena innebär att lärosäten behöver anpassa sig till och agera utifrån förutsättningar som inte alltid ligger i linje med det nationella styr- och uppföljningssystemet för statliga myndigheter.

Inom lärosätena är de akademiska medarbetarnas identifikation, lojalitet och samarbetsformer ofta mer förankrade i ämnesområden, forskningsfält och internationella vetenskapliga nätverk än i den egna nationella kontexten. Detta bygger på utgångspunkten att kunskap är gränsöverskridande. Det innebär också att normer för kvalitet, etik och inomvetenskaplig bedömning i hög grad formas av internationella standarder snarare än av nationella riktlinjer. Lärosätena befinner sig därmed inte sällan i ett spänningsfält mellan å ena sidan nationella intressen och nationell politisk styrning, å andra sidan globala förutsättningar och internationell konkurrens.

Finansieringssystemen för forskning, både nationellt och internationellt, präglas av konkurrens, osäkerhet och tidsbegränsad finansiering. Även detta särskiljer universitet och högskolor från andra myndigheter och påverkar lärosätena på alla plan, från övergripande strategier till enskilda forskares vardag. Det innebär att inriktningen på forskningen, och därmed i viss mån också utbildningen, i ökad utsträckning styrs av externa finansiärers prioriteringar. Utrymmet för lärosäten och enskilda forskare att själva välja och initiera forskningsområden och inriktningar har blivit allt mindre. Detta leder i sin tur till att bredden och artrikedomen inom forskningen riskerar att minska.

För att universitetens och högskolornas verksamhet ska fungera behövs självständighet, både för lärosätena som organisationer och för studenter, lärare och forskare. Den akademiska friheten och självbestämmandet intar en särställning i lärosätenas grundläggande förutsättningar och i deras egenart. För att de ska kunna utföra sitt uppdrag med kvalitet, trovärdighet och relevans krävs att den akademiska friheten och lärosätenas särart respekteras. Samtidigt går det att konstatera, vilket kommer att åskådliggöras i följande kapitel, att respekten för lärosätenas särart och utrymmet för den reella akademiska friheten har minskat under de senaste decennierna.

Upplägg av rapporten och kodex

I denna rapport presenteras, i kapitel 2, en sammanhållen kodex för universitet och högskolor vilket utgör själva kärnan i rapporten. Kodexen är kort och innehåller sex grundläggande principer som inte minst utgår från internationellt etablerade ställningstaganden. Den är avsedd att kunna läsas och användas på egen hand, men sätts i de efterföljande kapitlen in i ett större och vidare sammanhang. De sex grundläggande principerna utgörs av:

- Akademisk frihet
- Vetenskaplighet, etik och meritokrati
- Kollegialt inflytande och gemensamt ansvar
- Samhörighet mellan utbildning och forskning
- Samhällsansvar och samverkan
- En nationell och internationell gemenskap

I kodexen lyfts även det akademiska medborgarskapet fram, som omfattar alla verksamma inom lärosätena. Akademiskt medborgarskap innebär att personer vid lärosätet inte bara är en isolerad medarbetare, student, lärare eller forskare, utan också är en del av en större gemenskap som delar ansvar för att både främja kvaliteten i verksamheten och stödja ett öppet och respektfullt samarbete.

I kapitel 3 presenteras lärosätenas historiska utveckling och hur vissa grundläggande idéer och principer har uppstått och utvecklats. Berättelsen börjar i norra Italien och Frankrike på 1100 och 1200-talet. Därifrån spreds universiteten över Europa under medeltiden och fick redan tidigt en relativt fast form. I slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet uppstod en ny och inflytelserik rörelse i Tyskland som framför allt har förknippats med Wilhelm von Humboldt. Under efterkrigstiden, under 1950- och 60-talet, utvecklades

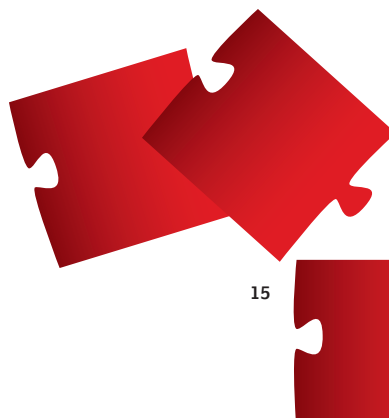
lärosätena till att i allt större utsträckning bli massuniversitet för utbildning och samhällsnyttig forskning. Därefter har det politiska intresset för lärosätena stadigt ökat och kommit att bli mer styrande. Samtidigt har debatten om lärosätenas kärnvärden i allmänhet och den akademiska friheten i synnerhet i ökad utsträckning kommit i fokus.

I kapitel 4 presenteras ett antal internationella deklarationer och ställningstaganden som på olika sätt försöker fånga lärosätenas grundläggande idé och kodex. Presentationen börjar med Magna Charta Universitatum från 1988, som haft ett stort inflytande på lärosätenas självuppfattning världen över. Därefter följer ett antal olika ställningstaganden som fungerat som nationella styrdokument eller överstatliga riktlinjer. Dessa deklarationer och dokument har en tydlig koppling till principer som på olika sätt har sitt ursprung i den akademiska friheten och institutionella autonomin och handlar då framför allt om relationen till statsmakten.

I kapitel 5 presenteras övergripande de svenska lärosätenas strategiska dokument. Presentationen fokuserar på grundläggande principer, värdegrund och identifierade kärnvärden. Vissa principer och värdegrunder är återkommande, som akademisk frihet, samhällsansvar, samverkan, kvalitet, kollegialitet och det internationella perspektivet. Det går att se vissa skillnader mellan olika typer av lärosäten, men samtidigt är flera av de grundläggande utgångspunkterna i stort sett desamma.

I kapitel 6 beskrivs Europakonventionen och EU-stadgan, vilka utgör två centrala dokument som skyddar mänskliga rättigheter i Europa. Dessa påverkar också lärosätenas uppdrag. Därefter presenteras den svenska statliga värdegrunden, som även omfattar de statliga svenska lärosätena. Att merparten av de svenska lärosätena är förvaltningsmyndigheter leder till betydande konflikter med lärosätenas grundläggande principer och särart. Högskolelagens första kapitel fastställer lärosätenas uppdrag, vilka har blivit allt fler och alltmer detaljerade.

I rapportens avslutande kapitel, kapitel 7, presenteras nästa del av detta projekt. Denna del ska beskriva hur kodexen kan utgöra en grund för en ändrad och anpassad associationsform för de statliga lärosätena.

2

2. En kodex för universitet och högskolor

Universitetens och högskolornas uppgift är att fritt söka och fritt förmedla vetenskapligt förankrad kunskap. Lärosätena är en självklar och central del av sitt samhälle och sin samtid. Utbildning och forskning ger individer kompetens och bildning, höjer livskvaliteten, löser problem samt bidrar till ett hållbart samhälle med en hållbar tillväxt. Lärosätena utgör en viktig förutsättning för demokratis utveckling.

Universitet och högskolor utgår ifrån och bygger på vissa grundprinciper som utgör ett akademiskt etos. Dessa principer behöver ständigt värnas, utvecklas och skyddas. Denna kodex och dess principer ska vägleda både hur lärosätena och staten agerar.

Akademisk frihet

Den akademiska friheten omfattar studenters, lärares och forskares individuella frihet såväl som lärosätenas institutionella autonomi. Universitet och högskolor är självständiga och oberoende organisationer som inte styrs av ideologiska, politiska eller kommersiella intressen. Statens styrning och uppföljning ska respektera lärosätenas särart och autonomi. Lärosätena ska utveckla och understödja den akademiska friheten för sina studenter, lärare och forskare. Rektor och ledarskapet på olika nivåer ska slå vakt om lärosätets oberoende och självbestämmande samt värna om en opartisk och trovärdig hållning i komplexa frågor.

Vetenskaplighet, etik och meritokrati

Ett envist och modigt sökande efter och omprövandet av sanning, fakta och kunskap är både utgångspunkten och målet för vetenskapen. Ett etiskt förhållningssätt och hög integritet ska prägla forskningen. Forskningen är till sin natur öppen och tillgänglig. Meritokrati främjar kunskapsutveckling, excellens och rättvisa. Akademiska anställningar och karriärmöjligheter ska baseras på individers meriter.

Kollegialt inflytande och gemensamt ansvar

Universitet och högskolor utgår från kollegiala strukturer som ger inflytande och handlingsutrymme för studenter, lärare och forskare. Studenternas inflytande och ansvar ska både garanteras och uppmuntras. De kollegiala strukturerna definierar och bedömer kvalitet. Spänningar och intressekonflikter mellan olika ämnen och beslutsnivåer är oundvikliga inom lärosäten. Kollegiala beslutsstrukturer ska därav bygga på ömsesidig förståelse och respekt, utgå från ett gemensamt ansvar samt ha förmåga att fatta strategiska och svåra beslut. Det ska råda transparens i beslutsprocesserna.

Samhörighet mellan utbildning och forskning

Utbildningen och forskningen är integrerade med varandra. Utbildningen vilar alltid på vetenskaplig eller konstnärlig grund. Hög kvalitet och relevans säkerställs genom att utbildningen utgår från vetenskapens framsteg och samhällets behov. Forskningen vitaliseras när hypoteser kan formuleras och resultat provas i undervisningen. Forskarutbildningen ska integreras i akademiska miljöer där både utbildning och forskning ingår. Kompletta miljöer med utbildning, forskarutbildning och forskning ska alltid eftersträvas.

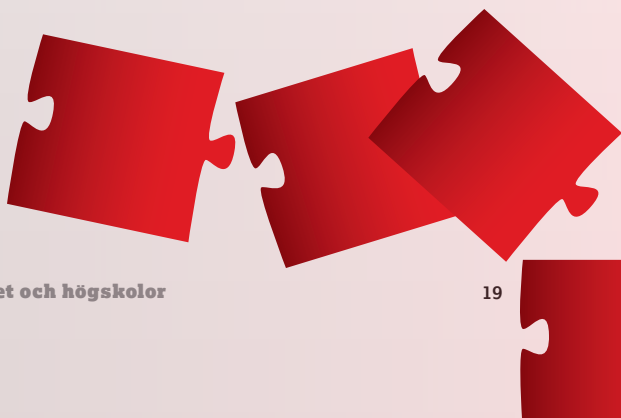
Samhällsansvar och samverkan

Universitet och högskolor har ett samhällskontrakt som bygger på ett ömsesidigt beroende och gemensamt ansvar för samhällets utveckling och välmåga. Studenterna får ämneskompetens och förbereds till arbetslivet, men ska även utveckla ett kritiskt och självständigt tänkande. Lärosätenas samverkan med omgivande aktörer, företag och organisationer är till ömsesidig nytta. Utbyte och rörlighet ska aktivt understödjas. Samtidigt ska lärosätenas integritet värnas och externa aktörer och externa bidrag ska inte avgöra strategiska vägval för lärosäten.

En nationell och internationell gemenskap

Alla lärosäten är en del av en större gemenskap. Samarbeten mellan ämnesområden och lärosäten, både inom Sverige och med andra länder, är fundamentalt för utvecklingen av utbildningen och forskningen. Samarbete mellan svenska lärosäten ska utvecklas och stärkas. Studenters och forskares fria rörlighet ska understödjas. Det ska finnas ett öppet och ansvarsfullt internationellt samarbete utan hindrande restriktioner.

Det akademiska medborgarskapet omfattar alla vid ett lärosäte – studenter, lärare, forskare och övrig personal. Inom det akademiska medborgarskapet bidrar samtliga till en välfungerande akademisk miljö. Den akademiska miljön ska präglas av och utgå från öppenhet och respekt. Inom lärosätena ska mångfald, jämställdhet och likabehandling råda. Lärosätena ska vara en plats för dialog och kunskapsutbyte där obehagliga och kontroversiella frågor inte undviks. Alla har ett ansvar att gemensamt upprätthålla den akademiska kulturen och verka för en konstruktiv miljö.

3

3. Lärosätenas uppkomst, utveckling och grundidé

Viljan att inom akademien försöka förstå sig själv, och sina relationer både internt inom lärosätena men framför allt i förhållande till makten, pengarna och det omgivande samhället, är stor. Viljan till självreflexion tycks bli särskilt stark i tider av kris och osäkerhet. Det finns åtskilliga böcker som på olika sätt försökt beskriva universitetens historiska utveckling och deras karaktär och grundidé. En studie från 2024 visar att mängden artiklar och böcker om universitetets grundläggande idé stadigt har ökat de senaste 150 åren.³ Framför allt har antalet artiklar och böcker inom detta område ökat från 2000-talet och framåt.

Strävan efter att försöka fånga och definiera dessa grundläggande idéer och principer handlar inte sällan om att försöka hitta något som saknas och som kan göra lärosätena mer hela igen.

Bakom detta finns en bedömning och upplevelse av att någon viktig del har försvunnit, gått sönder eller inte längre är uppnåelig. Ibland framställs den gyllene tidsåldern som universitetens vagga i 1100-talets Bologna och Paris, ibland ända till antikens akademier. Inte sällan lyfts de tyska universitetens ideal i början av 1800-talet fram som höjdpunkten, lett och inspirerat av Wilhelm von Humboldt.

Strävan efter att försöka fånga och definiera dessa grundläggande idéer och principer handlar inte sällan om att försöka hitta något som saknas och som kan göra lärosätena mer hela igen.

³ Tight 2024.

Alla dessa idealbilder och ursprungstillstånd är dock endast efterhandskonstruktioner av en svunnen dåtid. Därmed inte sagt att dessa ideal är falska. Sanningen är att universiteten ständigt har förändrats och anpassat sig till nya omständigheter, förväntningar och sammanhang. Det finns mycket att lära av universitetets historia, även om det inte går att finna något facit eller ursprungsritning. Universitetens historiska rötter drar fortfarande vatten och ger stadga.

Följande avsnitt bygger i betydande utsträckning på, när inte annat anges, följande böcker: *Universitetets idé – Sexton nyckeltexter* (Karlsruhn 2016), *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* (Östling 2016), *Kunskapens stora hus: Huvudlinjer i universitetets historia* (Östling 2024). Dessa verk rekommenderas varmt för en djupare och mer nyanserad förståelse för lärosätenas historiska utveckling.

Universitetens uppkomst

Begreppet "universitet" syftade ursprungligen på en helhet och en gemenskap. Begreppet beskrev den sammanslutning av lärare och studenter som tillsammans skapade en enhet, som var avskild i sin verksamhet från det omgivande samhället. Under loppet av hundra år, från cirka 1100-talet och en bit in på 1200-talet, tog en ny kunskapsorganisation form inom Europa – det medeltida universitetet. Det första riktiga universitetet grundades i Bologna omkring år 1100 och var känt för sin undervisning i kyrklig (kanonisk) rätt och civilrätt. En viktig och sammanhållande faktor var språket latin. Användandet av latin skapade en viss koppling till kyrkan, klostren och katedralskolorna. Men hos universiteten fanns alltid en större bredd och en kunskapsförmedling som sträckte sig bortom det inomkyrkliga.

De tidiga universiteten var korporationer av studenter och lärare. Dessa universitet var fria att styra sig själva, förutsatt att de inte lärde ut kätteri. För att kunna upprätthålla sin självständighet var universiteten tvungna att finansiera sig själva. Detta gjordes genom att lärare tog ut avgifter från studenterna och snart ägde även många universitet byggnader och mark. Avkastning från jordegendomar utgjorde redan tidigt en viktig finansiell bas. Universiteten var endast i begränsad utsträckning beroende av externa finansiärer som kyrkan

eller härskare. Om studenterna inte var nöjda riskerades finansieringen. Bildandet av Cambridge 1209 föregicks av att studenter i Oxford var missnöjda och därför bildade ett nytt universitet.

Det uppstod snart en organisatorisk modell, till stora delar byggd på Paris-universitetet, med fyra fakulteter – filosofisk, juridisk, medicinsk och teologisk. Den filosofiska fakulteten var förberedande för de tre övriga fakulteterna. Om en student klarade sin utbildning på denna nivå fanns möjligheten att gå vidare till den medicinska, juridiska eller teologiska fakulteten. Många universitet specialiserade sig på någon av de tre högre fakulteterna. Studenter och lärare valde tillsammans sina egna rektorer. Under slutet av 1200-talet kom rektorsämbetet att utvecklas till att alltmer bli universitetets företrädare och ledare.

De medeltida universitetens uppdrag bestod i huvudsak av att förvalta, tradera och uttolka äldre skrifter. Den intellektuella friheten, rätten att själv utveckla och definiera kunskap, var vid denna tid ett relativt begränsat fenomen. Därmed inte sagt att dessa utbildningar endast handlade om att idissla. Nya landvinningar gjordes inom de olika kunskapsområdena, men att generera ny kunskap – det vill säga bedriva forskning i vår mening av ordet – stod inte i centrum. Detta utgör en väsentlig skillnad mellan det ursprungliga och moderna universitetet.

Den tidiga utvecklingen

Kopplingen till kyrkan, klostren och katedralskolorna försvagades i takt med att den kungliga makten växte. Universitetens verksamhet kom i stället allt närmare den framväxande statsmaktens behov. Generellt sett kvarstod universiteten även i denna relation som relativt autonoma. Reformationen kom att på många sätt ändra maktbalansen och spelplanen och lärosätena tvingades att välja sida. Trots detta förblev inte universiteten isolerade i förhållande till varandra. Ett sammanhållande kitt blev de vetenskapliga tidskrifterna som under 1500-talet och framåt började spridas och få genomslag. De lärda vid de olika universiteten i Europa kom "att i allt högre grad föreställa sig att de tillhörde en egen gränsöverskridande republik – en *respublica literaria* – vilken befolkades av *cives academici* (akademiska medborgare) och hölls ihop av sammanfallande intressen och en gemensam självuppfattning".⁴

⁴ Karlsohn 2016, s 79.

Under tiden mellan 1500- och början av 1800-talet påverkades lärosätena på olika sätt av de stora omvälvningarna som uppkom genom bland annat framväxten av den nya naturvetenskapen, upplysningen, kolonialismen och olika statsbildningsprocesser. Universiteten spreds till och etablerades i Nord- och Sydamerika. Boktryckarkonsten kom att genomgripande förändra förutsättningarna för läsningen och spridningen av lärdom. Samtidigt genomgick universiteten ingen mer betydande organisatorisk förändring under denna period.

Det tyska universitetet i Halle pekas ibland ut som det första mer moderna universitetet i Europa, grundat 1694. Detta universitet förespråkade rationell och objektiv intellektuell undersökning. Universitetet i Göttingen (1737) utgick från dessa premisser och kom att bli en viktig inspirationskälla för andra universitet. Inte minst kom Wilhelm von Humboldt att bygga vidare på dessa premisser och ideal. Den tyska modellen som kombinerade utbildning med forskning och experiment kom att få ett världsomspännande inflytande.

Det religiösa inflytandet blev mindre och universiteten blev mer sekulariserade och fokuserade på vetenskapligt baserad lärdom och forskning. Universiteten kom samtidigt att i ökad utsträckning bli beroende av statlig finansiering.

Under 1800-talet genomgick många europeiska universitet en omorganisation och modernisering. Det religiösa inflytandet blev mindre och universiteten blev mer sekulariserade och fokuserade på vetenskapligt baserad lärdom och forskning. Universiteten kom samtidigt att i ökad utsträckning bli beroende av statlig finansiering. Kvinnor började beredas tillträde till universiteten under andra halvan av

1800-talet. Vid denna tid erbjöd universiteten ett brett utbud av kurser och finansierade sin verksamhet genom en blandning av studieavgifter, egna intäkter och statliga bidrag.

De amerikanska universiteten var från början starkt påverkade av den engelska traditionen och av hur Oxford och Cambridge var uppbyggda. De första amerikanska universiteten under 1600- och 1700-talet var i stor utsträckning knutna till olika religiösa organisationer, vilket inkluderade Harvard (1636), Yale (1701) och Princeton (1746). Forskning förekom inte och den akademiska friheten var högst begränsad. Efter det amerikanska inbördeskriget förändra-

des mycket. För allt fler universitet blev forskningen viktigare och utbildningen moderniserades. Studenterna fick större möjlighet att själva välja ämnen och inriktning. En betydande skillnad mellan de amerikanska universiteten och de europeiska var betydelsen av privata pengar och den nära kopplingen till företagsvärlden. De forskningsbaserade universiteten som utvecklades i USA under 1800- och 1900-talet kom att påverka hur forskning bedrevs och organiserades vid lärosäten i många andra länder.⁵

Wilhelm von Humboldt

Sommaren 1809 mottog den preussiska kungen Fredrik Vilhelm III en skrift från Wilhelm von Humboldt där han yrkade på att ett nytt universitet skulle skapas i Berlin. Så blev det också och redan året därpå slog Berlinuniversitetet upp sina portar och började både bedriva utbildning och forskning. Undervisningen skulle enligt Humboldt inte inriktas på trädning, detaljexercis och framtida yrkesverksamhet. Den högre utbildningen skulle i stället inrikta sig mot det sant mänskliga och de intellektuella förmågorna där språk, historia, matematik och klassiska ämnen stod i centrum.

Humboldts tankar och idéer om universitetet hade en mycket konkret och praktisk sida, vilket troligen bidragit till hans tankars dragningskraft. Humboldts mest spridda skrift, om bildandet av universitetet i Berlin, består av "ett knippe principer vilka tillsammans kan sägas bilda det moderna universitetets idé i tysk version"⁶. I denna skrift är autonomin en central utgångspunkt. Det handlar både om den institutionella autonomin och om det individuella oberoendet för studenter, lärare och forskare.

Studenternas position sågs som central och utbildningen sågs som avhängig och ihopkopplad med studenternas aktiva närvaro och delaktighet. En grundläggande utgångspunkt var således kopplingen mellan forskningen och undervisningen. Grundtanken var att all utbildning skulle förmedlas av aktiva forskare. Även universitetens bildande uppdrag var centralt. Bildningen, att både få en bred kunskapsbas och en förmåga till självkännedom och självreflektion, utgjorde ett övergripande mål för utbildningen.

Universiteten skulle ha ett professionellt och vetenskapligt grundat självstyre. I praktiken skulle detta innebära att lärare och forskare själva valde sina ledare, bedömde värdet av och kvaliteten i det vetenskapliga arbetet och dess

5 För mer information om den amerikanska utvecklingen se Menand, Reitter & Wellmon 2017.

6 Karlsohn 2016, s. 99.

resultat samt beslutade om vem som skulle få tillträde till utbildningen. Utöver den mer institutionella autonomin fanns även de mer individuella friheterna. *Lehrfreiheit* och *Lernfreiheit* var två begrepp som beskrev lärarens frihet att undervisa utan restriktioner och censur respektive studenternas frihet att fritt delta och välja studieväg och lärare.⁷ Däremot var Humboldt tveksam till att kollegiet skulle få utnämna sina egna kollegor då detta kunde leda till stridigheter och nepotism.

Staten hade ett ansvar och en plikt att bistå lärosätena och det vetenskapliga arbetet med yttre ramar och medel, men staten skulle inte lägga sig i verksamheten. Humboldt menade att staten behövde påminna sig om att verksamheten skulle bli sämre om lärosätenas autonomi inte respekterades. Staten skulle inte utnyttja lärosätena som specialskolor eller som en samling tekniska och vetenskapliga experter. I stället behövde staten vårda utgångspunkten att när universitetet uppfyller sitt ändamål uppfylls även statens behov och det på en

mycket högre nivå. Universitetens uppgift var inte att tjäna den omedelbara samhällsnyttan utan att stå fria att själva definiera sin väg och sitt tillvägagångssätt i sökandet efter och skapandet av kunskap. Samtidigt hade universiteten ett ansvar att tillse att det allmänna fick de välutbildade personer som samhället behövde.

John Henry Newman var en annan framträdande akademiker, samtida med Humboldt, som kom att spela en central roll i utvecklandet av det vi

idag ser som lärosätenas idé och utgångspunkter. Newman betonade vikten av en bred och allmän bildning. Han ansåg att universitetens främsta uppgift var att utveckla studenternas intellekt och karaktär genom en bred utbildning, snarare än att bara förmedla yrkeskunskaper. John Henry Newman kom inte minst att spela en viktig roll för reformerandet av de brittiska och amerikanska universiteten och förknippas starkt med liberal arts-traditionen.

Universitetens uppgift var inte att tjäna den omedelbara samhällsnyttan utan att stå fria att själva definiera sin väg och sitt tillvägagångssätt i sökandet efter och skapandet av kunskap. Samtidigt hade universiteten ett ansvar att tillse att det allmänna fick de välutbildade personer som samhället behövde.

⁷ Begreppet *Lehr-* och *Lernfreiheit* användes inte av Humboldt själv utan är ett sammanfattande begrepp som uppstod senare (Östling 2016).

Humboldts och Newmans principer har varit anmärkningsvärt framgångsrika. De har gett en nästan universell modell för utformningen av lärosäten i hela vår värld. Även om många delar av modellen fortfarande går att känna igen hos våra samtida lärosäten, har dessa samtidigt, inte minst under senare decennier, genomgått många och genomgripande förändringar.

Efter andra världskriget

Efter andra världskriget utvecklades stegvis en ny syn på lärosätena, deras organisation och verksamhet. Både utbildningen och forskningen blev allt viktigare i de omfattande och omvälvande samhällsförändringarna. Detta resulterade i att lärosätena inte längre lämnades att själva definiera och sköta sin verksamhet. Det ökade politiska intresset ledde till mer pengar, fler reformpaket, mer direkt styrning och uppbyggandet av en byråkratisk apparat. Det skedde även ett påtagligt närmande mellan lärosätena och företagssfären, ett närmande som stöddes och drevs på av politiska reformer. I den kunskaps- och innovationsdrivna ekonomin sågs lärosätenas verksamhet som ett centralt verktyg för nationell tillväxt och internationell konkurrenskraft.

Det tidigare kontraktet mellan lärosätena och statsmakten, oftast både outtalat och oreglerat, som utgick från att akademien skulle bli lämnad ifred av politiken och marknadskrafterna, bleknade allt snabbare bort. I stället sågs det i ökad utsträckning som en självklarhet att lärosätena hade en grundläggande skyldighet att understödja de politiska målsättningarna och stödja både företagens och samhällets nya behov, inte minst kopplade till samverkan, innovation och teknisk utveckling.

Efter andra världskriget blev även behovet av formella etiska riktlinjer allt tydligare. Flera skandaler och olika typer av missbruk inom forskningen ledde till att många länder började utveckla specifika regler och riktlinjer för god forskningssed. Ett konkret exempel var Nürnbergkodexen (1947) som formulerades efter Nürnberggrättegångarna och innehåller tio principer för etisk medicinsk forskning. Bland de viktigaste principerna var kravet på informerat samtycke, att forskningen ska ha positiva konsekvenser för samhället och att riskerna för försökspersoner ska vara minimala. Regler för etik och god forskningssed har därefter utvecklats och spridit sig till fler forskningsområden.

Karl Jaspers (1883–1969) var en inflytelserik tysk filosof och psykiater som efter andra världskriget skrev flera texter om universitetets grundläggande idé och uppgift. Han knöt inte minst an till den klassiska universitetsmodellen byggd på Humboldts tankar. En grundläggande utgångspunkt var att universiteten behöver stå fria från externa auktoriteter, vare sig det handlar om kyrka eller stat. Jaspers menade även att universiteten ska vara en unik utbildningsmiljö med aktiva studenter som ska ses som självständiga tänkare med eget ansvar.

En annan inflytelserik person var Clark Kerr (1911–2003) som var en legendarisk rektor för University of California under 1950- och 1960-talet och en central gestalt i omvandlingen av forskningen och den högre utbildningen i USA efter andra världskriget. Kerrs slutsats var att universiteten på 1960-talet inte längre utgick ifrån och präglades av gemensamma ideal och en kollektivt delad självuppfattning. "I sin begynnelse var universitetet en sammanhållen gemenskap bestående av lärare och studenter. Man kan till och med säga att det hade en själ i betydelsen av en central och enande princip. Idag består de stora (...) universiteten i stället av separata delar och verksamheter vilka endast hålls samman av ett kollektivt namn samt en gemensam styrelse".⁸

Enligt Kerr hade universiteten alltmer utvecklats till att bestå av en hop individualister som endast förenades av ett "missnöje över de bristande parkeringsmöjligheterna". Bakom detta tillspetsade och humoristiska uttalande fanns en uppfattning från Kerr att lärosätenas uppgifter blivit så många och så komplexa att det inte längre gick att se att lärosätena hade en gemensam och sammanhållen idé och grund. Kerr benämnde detta som "multiversitet". Ett multiversitet är en organisation som består av flera olika gemenskaper samtidigt och gränserna är oklara både inåt och utåt. Livet inom ett multiversitet kan liknas vid en storstad med en mängd olika verksamheter som delar namn och geografisk placering samt lyder under samma regler.

Ökad politisering

Under 1960-talet förändrades universiteten och kom att hamna allt längre bort från de klassiska (tyska) universitetsidéerna. När en allt större andel av befolkningen fick tillträde till universiteten och blev studenter uppstod det så kallade massuniversitetet. Detta fick djupgående konsekvenser för hur utbildningen ut-

⁸ Karlsohn 2016, s. 225.

formades och hur lärosätena organiserades. Samtidigt ökade även politikens intresse ytterligare för forskningen och dess koppling till konkreta utmaningar och den ekonomiska utvecklingen. Detta ledde till en debatt och kritisk reflektion om vad universiteten hade blivit och vad de hade förlorat.

Lärosätena kom i ökad utsträckning att ses som en del av den offentliga förvaltningen och allt mindre som något väsensskilt och unikt i förhållande till andra samhällsinrättningar som var finansierade av det allmänna. Denna utveckling går att se i hela västvärlden, men blev extra tydlig i Sverige och våra nordiska grannländer.⁹ Lärosätena blev här en integrerad del av en stark och sammanhållen statsapparat. Samtidigt följde en bejakande inställning till marknadslika styrmekanismer i den offentliga förvaltningen. Mål- och resultatstyrning, uppföljning, konkurrens och effektivitet blev ledorden när New Public Management (NPM) blev dominerande även för styrningen av lärosätena.

Styrningsmodellerna kopplade till NPM introducerades relativt sent för universitet och högskolor, i förhållande till företag och andra samhällsinrättningar. Sverige var dock tidigt ute med en kraftfull omläggning genom reformen 1993.¹⁰ I flera andra länder introducerades dessa modeller senare för lärosätena. Hos lärosätena själva går det att se en ovilja redan från starten och en upplevelse av att modellen skavde. NPM-modellen kom snabbt på kollisionkurs med de äldre och nedärvda idéerna framför allt kopplade till de kollegiala beslutsstrukturerna. Detta hindrade dock inte regeringar vare sig i Sverige eller merparten av Västeuropa från att både införa NPM-modeller och öka den direkta detaljstyrningen av verksamheten. Regeringar i västvärlden föreföll unisont överens om att lärosätena behövde uppstyrning, aktiv vägledning och ett starkare internt ledarskap.

En annan utmaning som lärosätena i ökad utsträckning har behövt förhålla sig till är forskningsresultatens och den genererade kunskapens ohotade ställning i samhället. Kampen om kunskapen har blivit mer framträdande. De ve-

Hos lärosätena själva går det att se en ovilja redan från starten och en upplevelse av att modellen skavde. NPM-modellen kom snabbt på kollisionkurs med de äldre och nedärvda idéerna framför allt kopplade till de kollegiala beslutsstrukturerna.

⁹ Ekberg 2025.

¹⁰ Ringarp 2024.

tenskapliga resultaten kan då förringas till en åsikt bland andra. En del har kallat detta för den akademiska auktoritetens förfall.¹¹ Att den traditionella expertrollen inte längre är lika självklar som tidigare har flera olika förklaringar. Ett skäl är att det finns fler aktörer i samhället som producerar och sprider information, men huvudskälet är snarare att åsikter ses som likvärdiga med kunskap. Den vetenskapligt grundade kunskapens värde riskerar då att förläckas och endast ses som ett inspel bland andra.

Jürgen Mitterstraß (f. 1936) är en produktiv och inflytelserik tysk vetenskapsfilosof. Mitterstraß menar att universiteten som organisationer hela tiden måste förhålla sig till yttre förändringar och själva förändra sig. Om universiteten endast passivt håller fast vid sin historiskt nedärvda form riskerar de att mista sin egen grund och idé. Samtidigt finns det en risk när lärosätena anpassar sig allt för mycket och låter kunskap bli en form av produkt som genererar nytta och avkastning. I den allt snabbare samhällsomvandlingen och den ökade politiska styrningen av lärosätena riskerar reflektionsförmågan inom lärosätena att ersättas av en allt för långt driven anpassningsförmåga. Ett universitet ska inte bara anpassa sig till sin samtid. Universitetens

uppgift är att påverka tidsandan snarare än att enbart betjäna den. Mitterstraß menar att universiteten "måste motsäga samtidens tidsanda när samtiden inte längre förmår urskilja framtiden".¹²

Mitterstraß menade också att lärosätenas nödvändiga autonomi hänger samman med ett ansvar för den egna organisationen och den interna

kulturen. Autonomi kan inte endast handla om att reglera relationen till externa krafter, den måste också förhålla sig till de inre strukturerna vid ett lärosäte. Den inre autonomi handlar om strukturer för vetenskapssystematisk reflektion mellan olika ämnen och discipliner, liksom förmågan att inrätta och avveckla inriktningar och satsningar. Om ett lärosäte inte klarar av att göra svåra avvägningar och prioriteringar blir autonomi inte en väg till frihet och styrka utan en strategi för konservatism och isolering.

Universitetens uppgift är att påverka tidsandan snarare än att enbart betjäna den. Mitterstraß menar att universiteten "måste motsäga samtidens tidsanda när samtiden inte längre förmår urskilja framtiden"

¹¹ Smith, Anthony & Webster, Frank 1997.

¹² Karlsohn 2016, s. 445.

Hanna Holborn Gray (f. 1930) är inne på ett liknande spår. Hon är i grunden historiker och var först verksam vid Yale för att därefter bli rektor under en längre period vid University of Chicago (1978–1993). Förmågan att kunna göra val och prioriteringar menar hon är grundläggande för komplexa organisationer som lärosäten. En stor utmaning är att utse den auktoritet inom lärosätet som har den yttersta makten att prioritera på en mer övergripande nivå. Inom kollegiala processer finns alltid en risk att beslut inte fattas, eller att frågor och vägval begravs genom att de ska diskuteras och noga begrundas (för att därefter dö). Grays bedömning är att det kollegiala deltagandet och intresset för övergripande universitetsfrågor har minskat och blivit mer avskärmat och isolerat.

Hanna Holborn Gray lyfter inte minst fram lärosätenas oberoende och självbestämmande roll och vikten av att understödja och säkra en miljö för öppen debatt och friheten att uttrycka impopulära åsikter. Samtidigt lyfter hon fram betydelsen av att lärosätena håller sig neutrala som organisationer och inte tar ställning i sociala och politiska frågor. ”Problemen uppstår när vi uppfordras att anamma andra principer och att ta ställning för grupper som menar att universitetet måste vara en moralisk kraft engagerad i samtidens dagsaktuella spörsmål. Universitetet har ansvar att vara ett öppet och fritt rum där sådana meningsskiljaktigheter kan prövas, där argument och offentliga angelägenheter kan analyseras och diskuteras. Men att som institution välja sida i dylika debatter skulle innebära att man talade för alla akademins medlemmar i frågor vars svar har politiska och sociala konsekvenser. Det skulle innebära en krympande frihet för de enskilda individerna i den övergripande akademiska gemenskapen... och dessutom underminera universitetets autonomi.”

Samtidigt understryker Hanna Holborn Gray att universitetet som organisation och dess ledning både kan och bör agera i frågor som är kopplade till akademins grundläggande mål och förutsättningar. I praktiken kan det handla om frågor kring styrning, finansiering, antagning, anställning, uppdrag och regelverk.

...att som institution välja sida i dylika debatter skulle innebära att man talade för alla akademins medlemmar i frågor vars svar har politiska och sociala konsekvenser. Det skulle innebära en krympande frihet för de enskilda individerna i den övergripande akademiska gemenskapen...

Nya förutsättningar och nya utmaningar

Utbildningen har historiskt sett alltid utgjort lärosätenas kärna och hjärta. Att utbildningen och forskningen är sammanlänkade med varandra och ger varandra näring har varit en utgångspunkt sedan Humboldts tid. När forskningen har växt och blivit en ekonomiskt sett större verksamhet vid många universitet har denna koppling försvagats. Utbildningen har även i många länder blivit en betydande inkomstkälla och viktig handelsvara för både enskilda lärosäten och stater. Digitaliseringen har på

många sätt stöpt om förutsättningarna för hur utbildning läggs upp och genomförs. Det livslånga lärandet och kompetensutvecklingen för yrkesverksamma har blivit en allt viktigare uppgift. Vid sidan om detta har utbildningens koppling till det fysiska campuset och föreläsningssalarna blivit allt svagare. Allt fler utbildningar ges helt eller delvis över nätet. Nya typer

Nya typer av utbildningsanordnare har dykt upp som konkurrerar med universitet och högskolor.

... detta förändrar lärarnas förutsättningar och lärosätenas självbild, strategier och mål för den högre utbildningen.

av utbildningsanordnare har dykt upp som konkurrerar med universitet och högskolor. Även AI har i allt snabbare takt kommit att påverka på flera olika plan. Allt detta förändrar lärarnas förutsättningar och lärosätenas självbild, strategier och mål för den högre utbildningen.¹³

Hur forskningsmedel fördelas och styrs har förändrats och kommit att i ökad utsträckning bli styrt utifrån såväl nytta som excellens. Nyttan är framför allt kopplad till företags och vissa samhällsinrättnings behov och förväntningar samt lösningar av samhällsproblem. Kvalitet och excellens i forskningen har i allt större utsträckning kopplats ihop med publicering och citering. Det stora och växande beroendet av externa bidrag påverkar vilken forskning som premieras. Taktik i förhållande till publicering och positionering i förhållande till möjliga bidragsgivare och ekonomiskt heta områden har i betydande utsträckning förändrat vilka områden som premieras och hur resultat presenteras. Detta påverkar inte bara beteendet hos enskilda forskare och forskargrupper utan även lärosätenas självbild, grundläggande premisser och identifierade mål.

Lärosätena har blivit mer beroende av externa medel och externa uppdrags-

¹³ För närmare information om den svenska utvecklingen efter andra världskriget se t. ex. Gribbe 2022 eller Lindqvist 2025.

givare. Samtidigt är en bred palett av finansieringskällor gynnsam för lärosätenas självbestämmande, reseliens och flexibilitet. Problem uppstår när de externa medlen blir alltför omfattande och därmed styrande, så att utrymmet för fri och egeninitierad forskning krymper. ”Poängen är inte att forskningen blivit mer politiskt styrd utan att de politiska, akademiska och ekonomiska insatserna på vissa områden har ökat så pass mycket att universiteten har fått svårt att behålla initiativet.”¹⁴

Samverkan med det omgivande samhället har alltid varit en naturlig och viktig del av lärosätenas verksamhet och självbild. Formerna och förväntningarna kopplade till lärosätenas ansvar för samverkan har dock genomgripande förändrats under framför allt de senaste decennierna. Den alltmer politiskt styrda samverkansuppgiften för lärosätena har i ökad utsträckning kopplats samman med företagets behov av utveckling och kompetens samt länkats samman med landets ekonomiska utveckling.

Under 1990-talet och framåt började det uppstå ett entreprenöriellt universitetetsideal där utbildningarna blivit till en välpaketerad försäljningsvara på en internationell marknad och forskningen i huvudsak ses som stöd för innovationer och produktutveckling. Det entreprenöriella universitetet kräver en stark och framträdande ledare som aktivt agerar och driver på för strategiska satsningar, snarare än att förvalta och utveckla det som redan finns. Vissa författare och debattörer började under 00-talet allt oftare tala om en framväxande akademisk kapitalism.¹⁵

Hos Burton R. Clark framställs det entreprenöriella lärosätet på ett annat och mer positivt sätt. I Burtons två centrala verk – *Creating Entrepreneurial Universities* och *Sustaining Change in Universities* – analyseras hur lärosäten kan transformeras i en tid av ökade krav och komplexitet.¹⁶ Clark ger exempel på hur universitet har omvandlat sig till framgångsrika entreprenöriella organi-

Under 1990-talet och framåt började det uppstå ett entreprenöriellt universitetetsideal där utbildningarna blivit till en välpaketerad försäljningsvara på en internationell marknad och forskningen i huvudsak ses som stöd för innovationer och produktutveckling.

¹⁴ Josephson & Karlsohn 2019, s. 27.

¹⁵ Se t. ex. Slaughter & Leslie, 1997 & Slaughter & Rhoades, 2004, Washburn 2006, Benner & Holmqvist 2023

¹⁶ Clark 1998 och 2004.

sationer. Det entreprenöriella universitetet kännetecknas i Clarks studier av att ledningen får mandat och verktyg att styra universitetets utveckling snarare än att bara administrera; att externa relationer byggs upp med företag, myn-

...det finns en kultur präglad av ansvarstagande, nytänkande och flexibilitet som genomsyrar hela lärosätet. Clark betonar att verklig och hållbar förändring sker inifrån organisationen själv och inte genom yttre reformer...

digheter, civilsamhälle; att det finns flera olika finansieringskällor och ett minskat beroende av statliga anslag; att fakulteter och forskare aktivt deltar i förändringsarbetet samt att det finns en kultur präglad av ansvarstagande, nytänkande och flexibilitet som genomsyrar hela lärosätet. Clark betonar att verklig och hållbar förändring sker inifrån organisationen själv och inte genom yttre reformer, samt

att denna förändring behöver växa fram underifrån.

Den akademiska friheten och lärosätenas autonomi har funnits med som en grundförutsättning sedan universiteten skapades och har sedan dess varit ett återkommande diskussionsämne. Under och efter 00-talet har det kommit fler studier som på olika sätt visat hur den akademiska friheten och lärosätenas autonomi hotas, urholkas och minskar. Framför allt gäller detta länder som hade en svag akademisk frihet från början och som verkar inom mer totalitära och autokratiska system. Men även i Europa och USA hotas och minskar den akademiska friheten. Utvecklingen i USA sedan Donald Trump åter blev president visar att även länder med lång demokratisk tradition och starka lärosäten kan utsättas för hot, kränkningar och repressalier.

Det finns flera olika faktorer som ligger bakom hoten och urholkningen av den akademiska friheten och lärosätenas autonomi. Inte minst har kunskapens växande ekonomiska betydelse lett till ett ökat politiskt intresse och en ökad politisk styrning. Denna styrning handlar framför allt om att få lärosätena att göra vissa saker, men det finns även allt fler stater som också försöker styra vad lärosätena inte ska utbilda och forska om. Därutöver finns en växande kamp om vad som ska definieras som fakta och därmed utgöra utgångspunkter för samhällsdebatten och politiska beslut.

De ökade hoten mot den akademiska friheten och försvagningen och nedmonteringen av demokratin i vår värld har under de senaste decennierna utvecklats parallellt. Universitets och högskolors roll som en av demokratins

hörnstenar har därför i ökad utsträckning kommit i förgrunden. Både regeringar och akademiker har i ökad utsträckning börjat se lärosätenas allt viktigare roll som upprätthållare av det demokratiska systemet i sina länder. Även nationsövergripande organisationer som EU och FN har i ökad utsträckning understrukit vikten av att den akademiska friheten och lärosätenas autonomi upprätthålls och respekteras av enskilda länder.

Ronald J Daniels har en lång karriär som akademiker och akademisk ledare och har bland annat varit mångårig rektor för Johns Hopkins University. Johns Hopkins University har i betydande utsträckning påverkat hur andra universitet i USA organiserat sig och utvecklats och är ett av världens högst rankade lärosäten. Ronald J Daniels har skrivit en bok om universitetens relation till och ansvar för demokratin, som lyfter fram och understryker universitetens avgörande roll i att främja demokratisk utveckling och demokratiska värderingar i samhället.¹⁷ Lärosätena utövar ett sådant inflytande på sin samtid och sin omgivning att de, antingen genom handling eller passivitet, formar samhället omkring dem. Ronald J Daniels menar att inget verkligt stort och betydande lärosäte kan blomstra i ett samhälle där autokratisk makt sår rädsla och misstro bland dess medlemmar. Även om boken utgår från en amerikansk kontext är dess iakttagelser och slutledningar i hög grad giltiga också för europeiska lärosäten.

Den högre utbildningen har, enligt författaren, med rätta fokuserat på att främja mångfald i antagningen, men den har försummat att främja pluralism och mångfald när studenterna väl blivit antagna. Detta har gett upphov till en underström av tystnad och brist på debatt inom lärosätena. Författaren menar att studenterna behöver få många fler möjligheter att möta olik tänkande och träning i att förhålla sig till och hantera olika synsätt och ståndpunkter. Även inom akademien uppstår filterbubblor och ekokamrar där studenter, lärare och forskare i huvudsak umgås och diskuterar med likasinnade och undviker eller stöter bort avvikande och obekväma åsikter. Detta måste lärosätena aktivt och målmedvetet undvika och motarbeta.

Sammanfattande diskussion

Lärosätenas grundläggande uppdrag har alltid varit att förmedla kunskap. Metoder för att skapa ny kunskap har av universiteten utvecklats och förfinats över tid. Det vetenskapliga förhållningssättet har varit en absolut grundbult. Sedan

¹⁷ Daniels 2021.

forskningen blev en integrerad del av universitetens verksamhet har den löpt parallellt med utbildningen. Lärosätets autonomi i förhållande till makthavare och det omgivande samhället har också alltid varit en central utgångspunkt. Den kollegiala kretsens ansvar för verksamheten och dess kvalitet är en tredje grundbult som funnits där över tid. Sedan universitetens begynnelse har det även funnits ett gränsöverskridande samarbete med och erkännande av andra lärosäten i andra länder.

Utbildningen ska förmedla kunskap och vetenskapligt förankrade fakta som studenterna kan ha med sig ut i sina liv och på arbetsmarknaden. Från den första början har utbildningen setts som något större och bredare än förmedlandet av ren ämneskunskap. Personlig utveckling och bildning har alltid varit en central del av lärosätenas utbildning. Vår förståelse för oss själva, för vår yttre och inre natur, vår historia, kosmos omkring oss och våra sociala relationer har setts som viktiga och självklara delar av all högre utbildning.

Universitetens strävan efter autonomi och självbestämmande som organisationer har ofta varit en källa till spänningar och konflikter. Lärosäten har varit beroende av kungar, av kyrkan och olika externa intressenter för att

kunna bedriva sin verksamhet och har behövt ingå olika typer av överenskommelser och kompromisser. I takt med att lärosätenas verksamhet har blivit mer sammanlänkad med länders konkurrenskraft och ekonomiska tillväxt har det politiska intresset och den politiska styrningen ökat. Lärosätena i många länder, inte minst Sverige, har kommit att i det närmaste bli helt beroende av of-

...Lärosätena i många länder, inte minst Sverige, har kommit att i det närmaste bli helt beroende av offentliga medel som fördelas genom politiska processer och beslut. Detta leder till nya typer av utmaningar för att upprätthålla en institutionell autonomi.

fentliga medel som fördelas genom politiska processer och beslut. Detta leder till nya typer av utmaningar för att upprätthålla en institutionell autonomi. En svår men viktig utmaning ligger i att kunna definiera när den politiska styrningen och den tillämpade resursfördelningen övergår till att bli olämplig samt att skapa skydd för detta.

Den akademiska friheten och de kollegiala strukturerna skapar miljöer där god utbildning och stark forskning kan utvecklas, men kan också ge upphov till interna stridigheter, maktkamper och låsta positioner. Lärosätenas autonomi är en grundförutsättning för att skapa högkvalitativ och relevant utbildning och forskning, men riskerar också att skapa en distans till det omgivande samhället. En viktig intern utmaning är att hitta en fungerande inre balans mellan den individuella friheten och det kollektiva ansvaret samt en yttre balans mellan lärosätenas institutionella autonomi och samhällsansvar.

En viktig intern utmaning är att hitta en fungerande inre balans mellan den individuella friheten och det kollektiva ansvaret samt en yttre balans mellan lärosätenas institutionella autonomi och samhällsansvar.

För att den akademiska friheten ska fungera i praktiken krävs ett akademiskt ansvar. Akademiskt ansvar handlar om att upprätthålla en vetenskaplig korrekthet, men även att ta ansvar för organisationen som helhet och vara en del av ett kollektiv. I det akademiska ansvaret innefattas också lärosätenas relation till det omgivande samhället och ansvar att upprätthålla allmänhetens förtroende för forskningen och utbildningen. Lärosätena har alltid haft ett underliggande samhällskontrakt som bygger på ett ömsesidigt utbyte och en ömsesidig respekt.

I boken *What are Universities for?*, av den brittiske idéhistorikern Stefan Collini, framhålls att universitetens historiska utveckling och diskussionen kring universitetets idé ständigt har återupprepat sig.¹⁸ Dessa beskrivningar och diskussioner utgår ofta från motsatspar: nyttigt - onyttigt, fritt – styrt, bildning – yrkesutbildning, fri forskning – tillämpad forskning osv. På ena sidan står ofta friheten och autonomin som en gyllene, men ganska odefinierad, princip och på andra sidan finns staten och marknadens önsknings, påtryckningar och styrning. En likande diskussion har utspelats med NPM som fond och kontrahent. Detta har skapat vissa typer av motsatsförhållanden. Inte minst har linjestyrningen (rektor – dekan – prefekt) satts i motsatsförhållande till kollegialitet, men även begrepp som spets, nyfikenhet, excellens, bredd och effektivitet har på olika sätt hamnat i motsatsförhållande till varandra. Det har även tillkommit ett motsatsförhållande mellan administration

¹⁸ Collini 2012.

och kärnverksamhet. Dessa motsatsförhållanden har skapat spänningar som inte nödvändigtvis behöver finnas.

Känslan av att höra till ett lärosäte, att ingå i en gemenskap och att vara en del av något större kan spela en betydande roll för både individer, grupper och hela organisationer. När universitetets idé har diskuterats har de mer emotionella och identifikationsmässiga aspekterna sällan lyfts fram. Till detta kommer de rituella inslagen som är kopplade till det akademiska livet som innefattar olika typer av akademiska högtider, symboler, dräkter och utsmyckningar. Värdet och betydelsen av dessa känslor och akademiska symboler ska inte underskattas. Även dessa har en given och viktig plats i det fundament som lärosätena bygger på. Samtidigt kan ritualerna skapa ett avstånd och ett främlingskap till dem som inte är en del av den invigda gemenskapen.

Universiteten och högskolorna har blivit en allt viktigare grund och förutsättning för den demokratiska utvecklingen. Lärosätena har fått en central roll

Lärosätena har fått en central roll och ett växande ansvar att ge faktabaserade underlag till diskussioner i samhället, att tillhandahålla underbyggda fakta för hållbara beslut och hålla emot populism, förenklingar och faktaresistens.

och ett växande ansvar att ge faktabaserade underlag till diskussioner i samhället, att tillhandahålla underbyggda fakta för hållbara beslut och hålla emot populism, förenklingar och faktaresistens. För att lärosätena ska kunna vara framgångsrika i detta arbete är det grundläggande att lärosätena som organisationer, och de personer som representerar lärosätet, förhåller sig trovärdigt och neutralt

i aktuella och politiska samhällsfrågor samtidigt som lärosätena inte ska rygga tillbaka från något ämne och någon diskussion.

Idén om ett akademiskt medborgarskap har funnits sedan universitetens begynnelse. Det omfattar alla de aspekter som bidrar till en välfungerande akademisk miljö och inkluderar och involverar även studenterna. I det akademiska medborgarskapet finns den internationella samhörigheten, det kollegiala samarbetet, det kollegiala ansvaret, den vetenskapliga granskningen, synligheten i och kopplingen till det omgivande samhället och det funktionella ledarskapet. Det akademiska medborgarskapet är sammankopplat med skapandet av en bra akademisk miljö och att vara en aktiv och ansvarstagande del av en aka-

demisk gemenskap. Akademiskt medborgarskap innebär att personerna vid lärosätet inte bara är en medarbetare, student, lärare eller forskare, utan också en del av en större gemenskap som delar ansvaret för att främja samarbete, öppenhet och respekt.

Universiteten och högskolorna är komplicerade och mångfasetterade organisationer, men utgör samtidigt en helhet. Det är genom denna sammansatta helhet som lärosätena får kraft som gör dem till unika organisationer i samhället. Öppenheten för motsägelser är en del av lärosätenas genialitet och en av de viktigaste grundprinciperna. Denna öppenhet gäller på många olika nivåer samtidigt och innebär att åsiktsskillnader och inre spänningar är en del av universitetens och högskolornas natur. Att framgångsrikt kunna handskas med dessa spänningar och intressekonflikter är lärosätenas viktigaste interna utmaning.

4

4. Internationella exempel på kodex och grundläggande principer

I detta kapitel återges och sammanfattas ett antal deklARATIONER och ställningstaganden som på olika sätt beskriver lärosätenas grundläggande utgångspunkter. Det finns ett stort antal dokument som definierar principer som lärosätena ska bygga på och vad dessa principer bör få för konsekvenser. Urvalet i detta kapitel har väglett av att de ska vara övergripande dokument som gäller internationellt eller för alla lärosäten i ett land. Presentationen utgör långt ifrån en komplett redogörelse för de ställningstaganden, kodex och deklARATIONER som finns, utan är exempel på olika typer av dokument och texter.

Dessa dokument har delvis olika målsättningar. Några har tonvikten på att i huvudsak beskriva de grundläggande och universella utgångspunkter och idéer som lärosätena bygger på. Andra dokument lägger i stället tonvikten vid att definiera råd och uppföranderegler om hur lärosäten och dess ledare och medarbetare bör agera.

Magna Charta Universitatum

Idén till Magna Charta Universitatum uppstod vid Universitetet i Bologna 1986 inför firandet av universitetets 900-årsjubileum. Bologna, betraktat som det första universitetet och ofta kallat Alma Mater Studiorum, ville skapa ett dokument som både skulle fira och definiera de grundläggande värdena för universiteten. Vid ett möte i Bologna i juni 1987 valdes en styrelse, med representanter från flera europeiska universitet, för att utarbeta detta dokument.

Den 18 september 1988, på 900-årsdagen av Universitetet i Bologna, under-tecknades Magna Charta Universitatum av 388 rektorer och universitetsle-dare från framför allt Europa.

Magna Charta har haft en stor inverkan på hur ett universitet definieras och även ett visst inflytande på hur de styrs och fungerar. Inte minst har Magna Charta bidragit till lyfta fram och främja akademisk frihet och autonomi runt om i världen. Även om Magna Charta Universitatum primärt fokuserade på den europeiska kontexten har dokumentet hjälpt till att skapa och förstärka en känsla av gemenskap över landsgränser och kontinenter. Magna Charta Universitatum från 1988 fortsätter att vara relevant även idag och många uni-versitet världen över har anslutit sig till dess principer.

Magna Charta är uppbyggd kring fyra grundläggande principer och fyra medel. Dessa utgörs sammanfattningsvis av:

Grundläggande principer:

- Universitet är självständiga institutioner som främjar samhället genom forskning och undervisning och behöver vara oberoende av politiska, ideologiska och ekonomiska maktgrupperingar.
- Undervisning och forskning ska vara sammanflätade.
- Frihet är en grundläggande princip som både statsmakter och lärosäten måste respektera. Lärosäten ska vara en öppen plats för dialog och kun-skapsutbyte.
- Universiteten förvaltar den europeiska humanistiska traditionen och strä-var efter universell kunskap, utan geografiska och politiska gränser.

Medel:

- Friheten inom forskning och utbildning förutsätter att resurser är tillgäng-liga för alla inom universitetsgemenskapen.
- Rekrytering av lärare och deras anställningsvillkor bör baseras på princi-pen att forskning och undervisning är oskiljaktiga.
- Lärosätena ska garantera studenters frihet och de villkor som krävs för deras bildning och utbildning.
- Lärosätena ska främja ömsesidigt utbyte av kunskap, samt understödja rörlighet och jämställdhet bland lärare och studenter.

Magna Charta Universitatum 2020

För att markera 10-årsjubileet av Magna Charta Universitatum lanserades 1998 ett observatorium för att övervaka implementeringen av principerna i dokumentet. Efter Berlinmurens fall och den nya politiska situationen i Europa behövdes en kontinuerlig analys av förändringarna inom akademien, inte minst kopplad till den akademiska friheten. Observatoriet, som blev en stiftelse 2000, organiserade sin första konferens 2001. Dessa har därefter varit årligen återkommande evenemang. Observatoriet fungerar som en form av referensgrupp för högre utbildning och forskning och har inte minst betonat lärosätenas institutionella autonomi och akademiska frihet.

Efter 30 år med Magna Charta tog observatoriet initiativet till att utveckla det ursprungliga dokumentet. Magna Charta Universitatum 2020, som blev resultatet, utgick till sin grund från urkunden från 1988 men gjorde en del tillägg. Inledningen återknyter och slår fast att forskning och undervisning ska vara oberoende av politiska och ekonomiska intressen, undervisning och forskning ska vara oskiljaktiga och lärosäten ska vara en plats för fri debatt och öppen dialog. Magna Charta 2020 utgår från att lärosäten kan finna många former beroende på kultur, geografi och historia. Dokumentet riktar sig till alla lärosäten i hela världen. Trots globaliseringen och teknologiska förändringar är lärosätenas grundläggande principer fortfarande giltiga och nödvändiga. Den nya deklARATIONEN betonar vikten av att lärosäten världen över identifierar sitt ansvar och sin roll i sin samtid.

Av de framskrivna principerna framgår att lärosätenas autonomi är avgörande och måste skyddas av regeringar och samhälle. Lärosäten har ett ansvar att engagera sig i och svara på världens och samhällets utmaningar för att gynna mänskligheten och bidra till hållbarhet. Lärosätena behöver upprätthålla ett socialt kontrakt med civilsamhället. Lärosätena främjar kritiskt tänkande och akademisk frihet samt har en plikt att bedriva forskning och undervisning etiskt och med integritet. Lärosätena är en del av ett globalt nätverk, men är samtidigt även förankrade i sin lokala kultur. Universitet är icke-diskriminerande platser där mång-

Magna Charta Universitatum 2020 ... forskning och undervisning ska vara oberoende av politiska och ekonomiska intressen, undervisning och forskning ska vara oskiljaktiga och lärosäten ska vara en plats för fri debatt och öppen dialog.

fald och inkludering främjas. Utbildning är en mänsklig rättighet och ska vara tillgänglig för alla, samtidigt behöver lärosätena utgå från att lärande är en livslång aktivitet. Lärosätena välkomnar och engagerar olika röster och perspektiv.

Magna Charta projektet - Living values

Utifrån diskussioner vid internationella workshops identifierades en stor enighet om att enbart uttalanden om värderingar och undertecknandet av dokumenten var otillräckligt. Detta ledde till skapandet av Magna Charta-projektet Living Values. Detta projekt baseras på en uppsättning riktlinjer och rekommendationer för att hjälpa lärosäten att definiera och leva efter sina värderingar. Living Values tillhandahåller en ram för att hjälpa lärosätena att undersöka sina ståndpunkter och sin praxis, identifiera eller bekräfta vad som är unikt med dem och modifiera dessa efter behov. Living Values Tool Box har skapats som ett konkret verktyg och stöd i detta arbete.

Projektet Living Values konstaterade att universiteten står inför en enorm komplexitet och osäkerhet. Dessa utmaningar påverkar universitet över hela världen, oavsett deras traditioner, kulturer, verksamhetsstilar och uppdrag. Living Values utgångspunkt är att grundläggande värderingar alltid har varit centrala för lärosätena och att dessa utgör viktiga verktyg för att hantera faktiska utmaningar. Värderingar är avgörande för att hjälpa universitet att förstå och identifiera sig själva och att kommunicera denna identitet. För att upprätthålla allmänhetens förtroende behöver de grundläggande värderingarna både tydliggöras och få konsekvenser för inriktning och beslut.

The Code - Good Practices in Universities

Inför 10-årsjubileet av grundandet av Konferensen för rektorer vid akademiska lärosäten i Polen (CRASP), som etablerades 1997, utarbetades en gemensam nationell kodex: The Code - Good Practices in Universities. Syftet var att ta fram ett samlat dokument som formulerade grundläggande principer, riktlinjer och regler för polska universitet. Initiativet inspirerades av den polska börsens kod för god praxis för offentliga företag. Den ursprungliga CRASP-koden presenterades i juni 2007 och översattes till engelska. Detta blev det första dokumentet av sitt slag i Europa och väckte intresse i många andra länder. Inför 25-årsjubileet av CRASP:s grundande antogs två tillägg.

Dokumentet är relativt omfattande och består av olika delar som beskriver både grundläggande utgångspunkter för universiteten och hur olika grupper och funktioner bör agera. Dokumentet börjar med att slå fast att universitetens inflytande och effektivitet till stor del beror på deras ethos, vilket framför allt handlar om att upprätthålla goda seder och bruk inom vetenskapen. Dessa seder, som är förankrade i den akademiska traditionen, innefattar både formella och informella regler som är viktiga för att forma och upprätthålla lärosätenas grundläggande ethos. Sökandet efter sanning är den grundläggande utgångspunkten och värdegrunden för vetenskapen.

Kodexen utgår från 10 grundläggande principer för lärosätena. Dessa handlar bland annat om att universitetens uppdrag är att sprida sanning för allmänhetens bästa. Universitet måste agera opartiskt och objektivt, särskilt när de tar ställning i viktiga sociala frågor. Utgångspunkten är alltid att universitet har rätt till autonomi och självständighet för att kunna utföra sina uppdrag, men de måste samtidigt ta ansvar för samhället och det gemensamma goda. Det ska finnas en tydlig uppdelning och balans mellan rektor, styrelse och andra styrande organ. Alla processer relaterade till utbildning, forskning, anställning och befordran ska vara öppna och rättvisa. Universitetet ska respektera och visa tolerans för alla åsikter, attityder och livsstilar som är förenliga med lagen. Internationella kontakter är viktiga och framstående internationella positioner bör eftersträvas.

Alla processer relaterade till utbildning, forskning, anställning och befordran ska vara öppna och rättvisa. Universitetet ska respektera och visa tolerans för alla åsikter, attityder och livsstilar som är förenliga med lagen. Internationella kontakter är viktiga och framstående internationella positioner bör eftersträvas.

Ett särskilt avsnitt handlar om relationen mellan rektor och senaten¹⁹. Senatens uppdrag omfattar bland annat att fastställa principer och riktlinjer för fakultetsråd samt godkänna beslut som är av stor betydelse för universitetet. Den övergripande målsättningen är att det ska finnas en korrekt förståelse och respekt mellan rektorn och senaten. Det finns därutöver även ett eget avsnitt med nio principer som senaten ska följa och respektera.

¹⁹ *Senaten är en övergripande organisation vid varje universitet som består av valda representanter från olika delar av lärosätet.*

I dokumentet finns 16 utvecklade principer för hur rektorn bör agera i olika sammanhang och i förhållande till senaten. Sammanfattningsvis handlar dessa principer om att rektorn ansvarar för universitetets utveckling och ska respektera senaten. Rektorn ska undvika intressekonflikter och ska ha som övergripande mål att forskningen och undervisningen håller hög kvalitet. Rektor ska stödja studentorganisationer och respektera universitetets traditioner. Vid val till rektor ska transparens och objektivitet säkerställas och valprocessen ska ske utan otillbörlig påverkan. Rektorn samarbetar med sina företrädare för att bevara kontinuitet och respekt för tidigare prestationer. Rektor representerar universitetet på ett ansvarsfullt sätt, främjar universitetets roll i samhällslivet och säkerställer politisk neutralitet på campus.

Code for Good Governance in Dutch Universities

Universitetens samarbetsorganisation i Nederländerna (VSNU) beslutade 2019 om ett gemensamt dokument för styrning och ansvar. Detta dokument var inspirerat av den polska kodexen. Kodex för god styrning vid nederländska universitet syftar till att främja en kontinuerlig och konstruktiv dialog om universitetsstyrning

och att uppnå god styrning som stödjer universitetens samhällsuppdrag. Kodexen innehåller nio grundläggande principer som universitetens ledning och tillsynsorgan ska följa.

Dessa nio principer handlar om att universitetet ska bedriva sin verksamhet i nära samverkan med samhället och upprätthålla och främja en öppen kultur där alla frågor och ämnen kan diskuteras. Det ska finnas säkra och in-

Det ska finnas säkra och inkluderande miljöer med klara rutiner för att rapportera oegentligheter och skydda visselblåsare. Beslutsprocesserna ska vara transparenta och spårbara och olika beslutande organ ska agera utifrån sina uppdrag.

kluderande miljöer med klara rutiner för att rapportera oegentligheter och skydda visselblåsare. Beslutsprocesserna ska vara transparenta och spårbara och olika beslutande organ ska agera utifrån sina uppdrag. Ledningen och tillsynsorganet ska undvika alla former av personliga intressekonflikter och det ska finnas regler för att hantera potentiella intressekonflikter. Det ska finnas effektiva styrningsstrukturer för samarbeten och dessa ska regelbundet utvärderas. Ledningen ska identifiera och hantera risker och upprätthålla kontrollsystem för detta.

Kalven Committee: Report on the University's Role in Political and Social Action

Kalven-rapporten skrevs 1967 av en kommitté vid University of Chicago ledd av Henry Kalven, som var professor i juridik. Detta dokument har fått en spridning som sträcker sig vida utöver Chicago och har använts av många andra universitet världen över. Dokumentet skrevs i skuggan av de student-protester mot Vietnamkriget som vid tiden ägde rum på de flesta amerikanska campus och som även påverkade University of Chicago.

Enligt texten i rapporten har universitet en unik roll i att främja utvecklingen av sociala och politiska värderingar i samhället. Dess uppdrag är att skapa, utveckla och sprida kunskap och uppdraget omfattar alla aspekter i samhället vilket kan utmana rådande sociala värderingar. För att utföra sitt uppdrag måste universitetet upprätthålla en miljö av fri undersökning och oberoende från politiska påtryckningar. Ett lärosäte måste vara öppet och uppmuntra den bredast möjliga mångfalden av åsikter inom sin organisation.

Ett lärosäte kan inte ta kollektiv ställning i dagsaktuella frågor utan att äventyra sin existens och sitt uppdrag. Lärosätet kan inte kräva att alla medlemmar stöder en viss politisk ståndpunkt utan att riskera censurera minoriteter som inte håller med. Universitetet har samtidigt en skyldighet att erbjuda en plattform för öppen diskussion om samhällsfrågor. Universitetets neutralitet som institution beror inte på brist på mod eller likgiltighet, utan på respekt för fritt undersökande och en mångfald av åsikter. Denna neutralitet hindrar inte enskilda personer, inom eller utanför universitetet, att delta i politiska aktiviteter och gemensamma protester.

The Chicago Principles: Report of the Committee on Freedom of Expression

De så kallade Chicago-principerna (The Chicago Principles) publicerades 2014 och betonar vikten av yttrandefrihet och öppen diskussion vid universitetet. Kommitténs uppdrag var att utarbeta ett uttalande som formulerade universitetets engagemang för fri, robust och öppen diskussion och debatt för alla inom universitetet. Kommittén hämtade framför allt sin inspiration från universitetets historia och värderingar, från rektor William Rainey Harper (1902) till Hanna Holborn Gray.

Principerna ska garantera alla som ingår i universitetets gemenskap största möjliga frihet att tala, skriva, lyssna, utmana och lära. Universitetet ska respektera och stödja friheten att diskutera alla frågor, så länge det inte hindrar universitetets funktioner och möjligheter att utföra sin verksamhet. Universitetet ska inte skydda individer från idéer och åsikter som de finner obehagliga eller stötande. Även om universitetet värdesätter artighet och ömsesidig respekt, får dessa inte användas som skäl för att hindra diskussioner. Friheten att debattera och diskutera innebär inte att man får säga vad som helst, var som helst. Universitetet kan begränsa uttryck som bryter mot lagen, utgör hot eller trakasserier eller stör universitetets verksamhet. Universitetet har också en skyldighet att skydda denna frihet när andra försöker begränsa den.

EHEA: Rom- och Tiranakommunikén

Samarbetet inom organisationen European Higher Education Area (EHEA) startade 2010 och var ett direkt resultat av Bolognaprocessen. Vid de möten som genomförs, med några års mellanrum, undertecknar de ansvariga ministerrarna en kommuniké som har utvecklats och förändrats över tid. I Yerevan-kommunikén från 2015 skrevs vissa grundläggande värden in, som framför allt handlade om akademisk frihet och skydd och rättigheter för studenter. Detta utvecklades ytterligare i Romkommunikén från 2020 och i Tiranakommunikén från 2024.

I Romkommunikén finns en lista över EHEA:s grundläggande värden för högre utbildning som omfattar institutionell autonomi, akademisk frihet och integritet, deltagande av studenter och personal i högre utbildning samt styrning och offentligt ansvar för den högre utbildningen. Av kommunikén framgår att den akademiska friheten är grundläggande för lärosätenas verksamhet, men också en väsentlig del av demokratin. Akademiska institutioner och deras ledning har ett ansvar att organisera utbildning och forskning på ett sätt som respekterar denna frihet. Akademisk frihet är också nära kopplad till upprätthållandet av demokratin, men måste utföras inom ramen för vetenskapliga och professionella normer samt etiska riktlinjer.

I Tiranakommunikén beskrivs de grundläggande värderingarna, såsom akademisk frihet, akademisk integritet, institutionell autonomi, studenters och personals deltagande i styrningen av högre utbildning samt lärosätenas ansvar gentemot samhället. Den betonar vikten av att dessa värderingar både

regleras i lagar och omsätts i praktiken. Akademisk integritet handlar om att följa etiska och professionella riktlinjer inom utbildning och forskning och att upprätthålla förtroendet för lärosätenas verksamhet. Lärosätena har ett ansvar gentemot samhället att bidra med kunskap och lösningar på samhällsutmaningar.

EUA:s principer för akademisk frihet

I alla dokument och deklarationer har den akademiska friheten en central och framskjuten position. Det finns även ett stort antal dokument som mer exklusivt fokuserar på den akademiska friheten. Ett exempel är EUA:s principer för akademisk frihet från 2025. Detta dokument riktar sig mer inåt, fokuserar på lärosätenas egna ansvar och presenterar ett antal principer.

I dokumentet konstateras inledningsvis att den akademiska friheten och den institutionella autonomin är under ökat hot i Europa och globalt. Utgångspunkten är att akademisk frihet gäller alla medlemmar i den akademiska gemenskapen vilket inkluderar studenterna. Akademisk frihet är både en rättighet och ett ansvar för enskilda akademiker och akademiska gemenskaper. Den måste inramas av strukturer som garanterar vetenskaplighet, professionalitet, etiskt förhållningssätt och kvalitet.

Akademisk frihet är både en rättighet och ett ansvar för enskilda akademiker och akademiska gemenskaper. Den måste inramas av strukturer som garanterar vetenskaplighet, professionalitet, etiskt förhållningssätt och kvalitet.

Lagstiftning och reglering spelar en viktig roll i att skydda akademisk frihet, men universiteten måste också utveckla egna riktlinjer och policyer. Dokumentet beskriver principer och riktlinjer som universitetsledningarna behöver ställa upp och följa. Detta inkluderar att främja en gemensam förståelse för vad akademisk frihet är och att utifrån detta utveckla riktlinjer och policyer. Ledningarna ska säkerställa funktionella kollegiala strukturer och meningsfullt deltagande i beslutsfattandet, skapa strukturer för reflektion över utmaningar i att balansera akademisk frihet med andra mål, skydda forsknings- och undervisningsgemenskaper från otillbörlig extern påverkan, försvara akademisk frihet i dialog med myndigheter och andra externa intressenter samt säkerställa mångsidig finansiering för att undvika beroende av få källor.

Sammanfattande diskussion

Magna Charta Universitatum's roll och inflytande har varit betydande. Magna Charta Universitatum från 1988 är ett relativt kort dokument och de principer och medel som beskrevs var varken nya eller särskilt kontroversiella, men de gav en sammanhängande bild av lärosätenas grundläggande uppdrag och förhållande till sin omvärld. Detta dokument kom vid en tid då många lärosäten var inne i ett skifte och omvandlingsprocess och behövde något att förhålla sig till. Magna Charta har därefter fungerat som riktlinje för god styrning och för självförståelsen för lärosäten över hela världen. Magna Charta har även kommit att bli en allmänt accepterad utgångspunkt för andra ställningstaganden som tagits fram av lärosäten, enskilda länder och av internationella organisationer som EU, UNESCO och EHEA. Inte minst har arbetet med att stärka den akademiska friheten och den institutionella autonomi hämtat kraft och näring härifrån.

I Magna Charta från 2020 görs ett antal tillägg för att anpassa texten till nya utmaningar. Grunden är i stort sett den samma, men hänvisningen till den

europiska humanistiska traditionen har försvunnit. I stället beskrivs lärosätena som en del av ett globalt kollegialt nätverk. De nya texterna understryker än tydligare lärosätenas koppling till och ansvar för det omgivande samhället. Magna Charta 2020 lägger också tydligare tonvikt vid att lärosätena ska vara inkluderande, icke-diskriminerande och jämlika samt skapa miljöer präglade av tolerans och öppenhet. Magna Charta

2020 utgör på många sätt ett tydligare ställningstagande, men det är fortfarande Magna Charta Universitatum från 1988 som framför allt citeras och används i andra dokument.

The Code - Good Practices in Universities från Polen är ett omfattande och ambitiöst dokument. Även om det finns en del grundläggande utgångspunkter är dokumentet framför allt inriktat på att styra och vägleda hur olika grupper och

I Magna Charta från 2020 görs ett antal tillägg för att anpassa texten till nya utmaningar. Grunden är i stort sett den samma, men hänvisningen till den europeiska humanistiska traditionen har försvunnit. I stället beskrivs lärosätena som en del av ett globalt kollegialt nätverk.

beslutsfattare bör agera på ett ansvarsfullt sätt. De grundläggande principerna handlar framför allt om universitetens ansvar och koppling till det omgivande samhället, om lärosätenas autonomi, ansvar för demokratin samt opartiskhet, tolerans och öppenhet. Även de 10 grundläggande principerna är en mix av mer grundläggande utgångspunkter och regler för beteende. Det längsta och mest utförliga avsnittet behandlar hur rektorer bör agera. Denna kodex har på olika sätt aktivt använts av de polska universiteten.

Kodex för god styrning vid nederländska universitet är ett betydligt kortare dokument än sin polska förlaga. Denna kodex har en tydlig och klar lutning mot de mer praktiska aspekterna kopplad till intern styrning och har en relativt svag underbyggnad av mer grundläggande utgångspunkter. Enligt uppgifter från Association of Universities in the Netherlands (VSNU) finns det planer på att revidera detta dokument.

Kalven Comité och The Chicago Principles är båda viktiga och inflytelserika dokument med ursprung från University of Chicago. Kalven Committee skapades 1967 som en reaktion på de oroligheter som då fanns vid universitetet. I Chicagoprinciperna återfinns i stort sett samma grundläggande utgångspunkter och principer. Huvudbudskapet är att universitetet som organisation ska förbli neutralt i politiska och sociala frågor för att skydda mångfalden av åsikter. Rapporten har inte stått fri från kritik, varken när den antogs eller under decennierna därefter. Kritiker har menat att dessa dokument inte har fått någon större påverkan på universitetets faktiska agerande och att de i huvudsak används som en sköld mot obekväma frågeställningar. Samtidigt har dessa bägge dokument nått stor spridning till många andra universitet, både i USA och andra delar av världen.

De olika kommunikéerna från EHEA utgör en typ av dokument som försöker skapa en gemensam grund och samsyn för lärosäten mellan olika länder. Samarbetet inom EHEA sträcker sig längre än EU och omfattar flera länder. Ryssland och Belarus uteslöts dock från detta samarbete som en följd av an-

De olika kommunikéerna från EHEA utgör en typ av dokument som försöker skapa en gemensam grund och samsyn för lärosäten mellan olika länder. Samarbetet inom EHEA sträcker sig längre än EU och omfattar flera länder.

fallskriget på Ukraina. Dessa kommunikéer har genomgått en intressant utveckling från att primärt handla om utbildningssamarbete till att alltmer även handla om gemensamma värderingar och grundläggande utgångspunkter. Dessa dokument är inte legalt bindande, även om de undertecknats av ansvariga ministrar. Kommunikéerna har snarare fungerat som mål- och visionsdokument än som styrande principer för de olika länderna.

EUA:s principer för akademisk frihet är ett dokument som skiljer sig från många andra liknande deklarationer, ställningstaganden och kommunikéer. Utgångspunkten är att lärosätenas institutionella autonomi är en grundläggande faktor som måste upprätthållas och respekteras. Men de uppställda principerna fokuserar inte primärt på relationen till staten och externa aktörer utan riktar i stället strålkastaren inåt mot lärosätenas egna strukturer och ansvar.

Utifrån dessa olika typer av dokument som på olika sätt beskriver lärosätenas mer grundläggande idé, förutsättningar och roll går det att se vissa återkommande teman och principer. Det läggs också olika tonvikt på mer grundläggande utgångspunkter å ena sidan och principer som mer fokuserar på handling och åtgärder å den andra. De flesta dokument har en mix av

dessa, men i merparten av dokumenten ligger fokus på principer som styr agerandet och uppförandet. Det finns dock inget egentligt motsatsförhållande mellan dessa olika delar, grundfaktorerna finns där för att legitimera och ge stadga till agerandet.

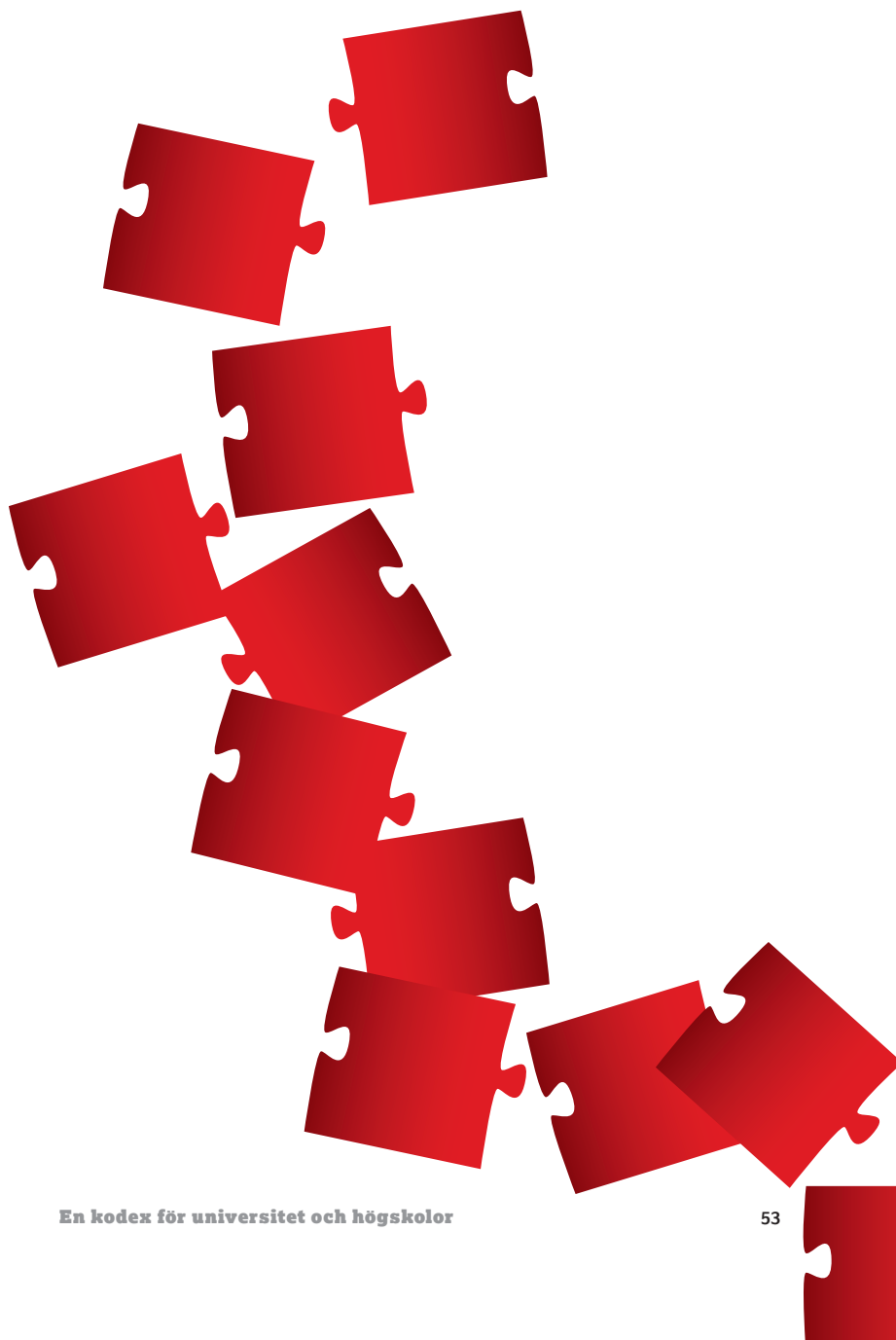
Den grundläggande faktorn som oftast återkommer i dessa dokument handlar om akademisk frihet och institutionell autonomi. En annan återkommande faktor är lärosätenas

uppgift att sprida kunskap, inte sällan i sällskap med strävan efter att söka sanning. Nämns inte sanningen som begrepp talas det i stället om vetenskaplighet, etik och hög kvalitet. I alla dokumenten återfinns även lärosätenas grundläggande ansvar för och relation till det omgivande samhället. Att läro-

Den grundläggande faktorn som oftast återkommer i dessa dokument handlar om akademisk frihet och institutionell autonomi. En annan återkommande faktor är lärosätenas uppgift att sprida kunskap, inte sällan i sällskap med strävan efter att söka sanning.

sätena ska vara öppna och tillåtande miljöer för diskussion och meningsutbyte samt att lärosätena som organisationer behöver ha ett opartiskt och neutralt förhållningssätt får förhållandevis mycket utrymme i flera dokument. Ett annat återkommande tema är principer för att upprätthålla studenternas inflytande såväl som transparenta beslutsstrukturer. Lärosätenas uppdrag att värna demokratin lyfts även fram i flera av dokumenten.

5

5. Strategiska planer vid svenska lärosäten

Alla lärosäten har olika typer av övergripande strategiska dokument som är avsedda att vägleda och styra verksamheten. Översikten i detta kapitel utgår från dokument från de statliga lärosätena samt Chalmers och Högskolan i Jönköping. Denna presentation fokuserar framför allt på de mer grundläggande principerna, identifierade kärnvärden och värdegrund.

Genomgången visar att svenska universitet och högskolor i stor utsträckning har liknande utgångspunkter och värderingar. Dessa bedöms som grundläggande för att lärosätena ska kunna genomföra sina uppdrag. Det finns vissa principer, kärnvärden och teman som är återkommande hos flertalet lärosäten. Dessa kan sammanfattas som:

- Akademisk frihet och autonomi
- Samhällsansvar och stöd till hållbar utveckling
- Samverkan med omgivande samhälle
- Kvalitet i utbildning och forskning
- Kollegialitet och studentinflytande
- Internationellt perspektiv

Utöver många gemensamma principer och värderingar har lärosätena även ett stort antal egna mål och strategier. De strategiska planerna är ofta uppbyggda med ett kortare inledande avsnitt som fokuserar på de mer grundläggande värdena följt av mer verksamhetsspecifika mål och strategier för hur dessa ska uppnås. Längden och detaljnivån på dessa dokument är högst varierande.

De strategiska planerna

Nästan alla universitet och flera högskolor betonar vikten av akademisk frihet och autonomi. Många lärosäten hänvisar till Magna Charta Universitatum och understryker vikten av att deras verksamhet ska stå fria från politiska, ideologiska och ekonomiska påtryckningar. Lärosätenas oberoende ses som viktigt både för individens rätt att välja utbildning och friheten att bedriva forskning, men oberoendet ses också som en förutsättning för att på bästa sätt kunna lösa både aktuella samhällsutmaningar och morgondagens problem. Det fria sökandet och förmedlandet av kunskap förutsätter autonomi. Den akademiska friheten länkas inte sällan samman med ett kollegialt ansvar och medarbetarens aktiva deltagande i och ansvar för en gemensam kultur och miljö.

Hög kvalitet och relevans i både utbildning och forskning är ett genomgående mål för alla lärosäten. En central faktor, som majoriteten av lärosäten särskilt lyfter fram, är att utbildningen

och forskningen ska vara sammanlänkade och stödja varandra. Utbildningen ska vara forskningsanknuten och studenternas aktiva medverkan är en viktig del i kvalitetsarbetet. Utbildningen ska ge både ämneskunskaper, förmåga till nytänkande, kritiskt förhållningssätt och samarbetsförmåga.

Alla lärosäten framhäver på olika sätt sitt grundläggande ansvar för

samhället och samhällsutvecklingen. Att vara en aktiv samhällsaktör innebär inte minst att främja demokratin och den hållbara utvecklingen. Flera lärosäten understryker att de har ett ansvar att försvara det öppna samhället och tillhandahålla faktabaserad kunskap och att de aktivt ska delta i samhällsdebatten med ett vetenskapligt förhållningssätt. Flera lärosäten, framför allt högskolor, lyfter fram Agenda 2030 som ett konkret exempel på sitt samhällsengagemang och samhällsansvar. Samtidigt som lärosätena ska engagera sig i samhällets behov behöver de upprätthålla sin självständighet och sin kritiskt reflekterande kraft.

Utbildningen ska vara forskningsanknuten och studenternas aktiva medverkan är en viktig del i kvalitetsarbetet. Utbildningen ska ge både ämneskunskaper, förmåga till nytänkande, kritiskt förhållningssätt och samarbetsförmåga.

Genom samverkan kan lärosäten dela sin forskning och expertis med samhället, vilket leder till att ny kunskap och innovationer sprids men också till att lärosätenas egen kompetens utvecklas. Av de strategiska dokumenten framgår att samverkan är till ömsesidig nytta. Relativt ofta kopplas kvaliteten i utbildning och forskning samman med samverkan med externa parter. Genom samverkan kan lärosäten säkerställa att utbildning och forskning möter samhällets behov och aktuella utmaningar. Samverkan är inte minst avgörande för att främja en hållbar utveckling. Samtidigt lyfter flera lärosäten fram att det är centralt att integriteten upprätthålls.

Den statliga värdegrunden lyfts fram som en utgångspunkt av flera lärosäten, både universitet och högskolor. Dessa värden, som utgörs av demokrati, legalitet, objektivitet, fri åsiktsbildning, respekt samt effektivitet och service, presenteras närmare i nästa kapitel. Ibland lyfts dessa fram i särskild ordning, men

oftast vävs de in i övriga texter. Den statliga värdegrunden upplevs inte vara i konflikt med akademiska värden, tvärtom integreras den statliga värdegrunden tämligen sömlöst med övriga principer och utgångspunkter.

Vetenskaplighet och etiskt förhållningsätt lyfts fram av flera lärosäten, framför allt av universitet. Att den forskning som produceras och den kunskap som förmedlas ska bygga på vetenskapligt förankrade metoder och arbetssätt är oftast outtalat och tycks vara en självklarhet som inte anses nödvändig att lyfta fram mer specifikt.

Kollegialt inflytande och kollegial styrning presenteras som en central faktor av flertalet lärosäten. Studenternas roll betonas som en grundläggande utgångspunkt. I kollegialiteten inryms flera olika aspekter och mål, från kvalitetssäkring och kollegial granskning till beslutsprocesser och kollektivt ansvar. Kollegialiteten kopplas även samman med medarbetarskap och det akademiska ledarskapet. Det ska finnas ett tydligt och lyhört ledarskap som främjar medarbetarnas delaktighet, det kollegiala ansvarstagandet och studenternas inflytande. Samtidigt ska det finnas möjlighet och kapacitet att fatta strategiska beslut.

Genom samverkan kan lärosäten säkerställa att utbildning och forskning möter samhällets behov och aktuella utmaningar.

....

Samtidigt lyfter flera lärosäten fram att det är centralt att integriteten upprätthålls.

De flesta lärosätena lyfter på olika sätt fram vikten av goda arbets- och studiemiljöer. Det används flera olika typer av begrepp och värden som beskriver en öppen och inkluderande kultur där olika perspektiv och roller kan mötas. Lärosätena ska präglas av en akademisk anda med tillitsfulla och öppna samtalsformer som ger plats och näring åt olika idéer och åsikter. Svåra och laddade frågor ska inte undvikas. Sakligt och vetenskapligt grundade argument

Lärosätena ska präglas av en akademisk anda med tillitsfulla och öppna samtalsformer som ger plats och näring åt olika idéer och åsikter. Svåra och laddade frågor ska inte undvikas. Sakligt och vetenskapligt grundade argument ska stå i centrum och vägleda diskussionerna, det ska råda respekt för både argument och person.

ska stå i centrum och vägleda diskussionerna, det ska råda respekt för både argument och person. Flera lärosäten poängterar att denna kultur byggs och vidmakthålls av alla, både som individer och som kollektiv.

Några lärosäten pratar om uppförandekoder som definierar hur lärosätet och dess studenter och medarbetare ska agera i förhållande till varandra. Detta dras längst av Chalmers där alla som anställs ska underteckna en uppförandekod. Mångfald, lika villkor och jämställdhet är självklara utgångs-

punkter för alla lärosäten som nämner dessa faktorer. På samma sätt ses arbetet mot diskriminering och kränkningar som självklart och viktigt.

Ett globalt engagemang och internationalisering är centrala utgångspunkter för flera lärosäten, framför allt universiteten, vilket innebär att de strävar efter att ha ett internationellt perspektiv och vara aktiva på den globala arenan. Samtidigt understryker flera lärosäten vikten av en ansvarsfull och medveten hållning vid internationella samarbeten.

Det finns några värden som nämns mer sällan, som kreativitet, nyfikenhet, medmänsklighet och mod. Lunds universitet är ensamt om att lyfta fram humor som ett grundläggande värde och Högskolan Väst är ensam om att ange "crazy enough" som kärnvärde. Det finns även lärosäten som har en del mer unika uppdrag, som Sveriges Lantbruksuniversitet, Försvarshögskolan och Gymnastik- och idrottshögskolan. Dessa unika uppdrag ger på olika sätt avtryck i deras respektive strategiska planer.

Likheter och skillnader mellan olika lärosäten

Varje lärosäte är unikt och ingen strategisk plan liknar fullt ut en annan. Det går dock att se vissa mönster i förhållande till de olika lärosätenas struktur, bakgrund och storlek. Framför allt går det att skönja en del skillnader mellan universiteten och högskolorna. Detta är på inget vis förvånande och handlar framför allt om omfattningen på forskningen och differentieringen av verksamheten. Bland universiteten går det dock inte att se några egentliga skillnader i sak, inom de områden som granskas i detta kapitel, mellan de gamla mångfakultetsuniversiteten, de yngre universiteten och universitet som består av en fakultet.

Universitetens dokument är överlag mer övergripande och mer generella. De har en större tyngd på forskningsrelaterade frågor, där inte minst forskningsexcellens har en framskjuten position. Högskolornas strategiska dokument är ofta mer specifika och tydligare inriktade på utbildning. Högskolorna har ett påtagligt större fokus på mål kopplade till samverkan med det omgivande samhället och ansvaret för den lokala och regionala utvecklingen. Flera högskolor anger att utbildning, forskning och samverkan tillsammans förstärker varandra och skapar miljöer som driver på förnyelse och kvalitet.

De kollegiala strukturerna och det kollegiala inflytandet lyfts oftare fram av universiteten som en grundfaktor. Även mål och utgångspunkter kopplade till ledarskap förekommer oftare hos universiteten. Det finns dock inga skillnader i hur de olika lärosätena ser på studenternas centrala roll.

Det internationella engagemanget lyfts fram av flera olika lärosäten, men det är framför allt universiteten som utvecklar sina utgångspunkter och mål. Universiteten resonerar mer kring forskningssamarbeten och nämner mer sällan utbildning, medan det tenderar att vara tvärt om för högskolorna. Lärosätena ser sig som en del av en större internationell gemenskap och ett globalt och internationellt engagemang ses som något viktigt och värdefullt i sig.

Sammanfattande diskussion

Lärosätenas olika strategiska dokument är genomgående välskrivna och ambitiösa. Det går att se att lärosäten ibland inspireras av varandras strategiska planer, men dokumenten är samtidigt påfallande präglade av det enskilda lärosätets särart. Arbetet med att ta fram dessa dokument har ett värde i sig

som inte ska underskattas. Målet är inte bara att ta fram en färdig plan, utan att diskutera - stöta och blöta i olika grupperingar och på olika nivåer - lärosätets grundläggande principer, önsknings, mål, prioriteringar, styrkor och svagheter.

Som vi sett delar både universiteten och högskolorna många grundläggande värderingar och mål, såsom akademisk frihet, samhällsansvar, samverkan, kvalitet i utbildning och forskning, kollegialitet och internationalisering. Samtidigt har varje lärosäte sina unika värdegrunder och fokusområden som speglar deras specifika uppdrag och kultur. Den upplevda självbilden, ofta sprung-

en ur lärosätets historiska utveckling, styr och färgar i betydande utsträckning hur de strategiska planerna och dess grundläggande principer väljs och beskrivs.

Det finns en nära koppling mellan flera av de grundläggande värdena och strävan efter både hög kvalitet och goda miljöer. En bra kultur förutsätter lika villkor, öppenhet och ömsesidig respekt, men behöver även långsiktig och stabil finansiering, en god infrastruktur, gemensamma kvalitetssystem och fungerande administrativa system. Även ett aktivt

medarbetarskap, ett välutvecklat ledarskap, förutsättningar för kompetensförsörjning och goda karriärsystem kopplas samman med flera av de grundläggande värdena. Allas gemensamma ansvar för att åstadkomma och bevara denna kultur och dess miljöer är ett centralt och ständigt återkommande tema.

Några lärosäten lyfter rekrytering av rätt personer som en nyckelfråga, avgörande för att kunna bedriva högkvalitativ utbildning och forskning. Få lärosäten lyfter dock fram meritokratin som en grundläggande princip. Detta kan bero på att detta, på samma sätt som vetenskapligheten, ses som så självklart att det inte behöver lyftas fram i egen ordning.

En bra kultur förutsätter lika villkor, öppenhet och ömsesidig respekt, men behöver även långsiktig och stabil finansiering, en god infrastruktur, gemensamma kvalitetssystem och fungerande administrativa system. Även ett aktivt medarbetarskap, ett välutvecklat ledarskap, förutsättningar för kompetensförsörjning och goda karriärsystem...

Som grupp intar studenterna en unik position i dessa dokument och ses genomgående som en viktig och positiv kraft. Studenterna lyfts fram och kopplas samman med flera olika principer och utgångspunkter, som kvalitetssäkring, kollegialitet, samverkan och den interna kulturen. De forskarstuderande och forskarutbildningen lyfts dock relativt sällan fram i särskild ordning.

Samverkan med det omgivande samhället lyfts fram av samtliga lärosäten som centralt och viktigt, men samarbete med andra lärosäten saknas nästan helt bland presenterade åtgärder. Däremot finns ofta ett tydligt konkurrensthänseende där det enskilda lärosätet har som mål att flytta fram sina positioner och ta andelar. Att utvecklas genom samarbete med andra lärosäten finns sällan som en strategisk utgångspunkt. Samarbete inom lärosätet, genom tvär- och mångvetenskap, lyfts av några, framför allt universitet, men intar som regel inte någon mer framträdande position.

Dessa grundläggande utgångspunkter och kärnvärdena utgör ofta inledningen på lärosätenas strategiska planer. Merparten av lärosätena har dokument som i huvudsak utgörs av texter som därutöver omfattar mer konkreta mål och satsningar. Hur stark och tydlig kopplingen är mellan de mer grundläggande principerna i förhållande till de mer operationella delarna av de strategiska planerna varierar. Överlag är kopplingen relativt svag.

De forskarstuderande och forskarutbildningen lyfts dock relativt sällan fram i särskild ordning.

Samverkan med det omgivande samhället lyfts fram av samtliga lärosäten som centralt och viktigt, men samarbete med andra lärosäten saknas nästan helt bland presenterade åtgärder.

6

6. Styrning genom lag, värdegrund och organisationsform

I detta kapitel presenteras olika grundläggande principer, regler och förutsättningar som har beslutats inom EU eller av den svenska statsmakten. Alla dessa faktorer är på olika sätt uttryck för hur den övergripande och politiska makten ser på lärosätena och vad som förväntas av dem. Dessa principer och lagar definierar både det ramverk av regler som lärosätena har att förhålla sig till och verka inom samt de faktiska förutsättningar som gäller för verksamheten. De styr och påverkar därmed lärosätenas möjlighet att agera utifrån sina egna grundläggande principer.

I kapitlet presenteras inledningsvis viss EU-lagstiftning, följt av den svenska statens värdegrund. De efterföljande två avsnitten beskriver de statliga lärosätenas organisationsform som förvaltningsmyndigheter samt vilka grundläggande uppdrag de svenska lärosätena har enligt högskolelagens första kapitel.

...olika grundläggande principer, regler och förutsättningar som har beslutats inom EU eller av den svenska statsmakten. Alla dessa faktorer är på olika sätt uttryck för hur den övergripande och politiska makten ser på lärosätena och vad som förväntas av dem.

Europakonventionen och EU-stadgan

Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (Europakonventionen) och Europeiska unionens

stadga om de grundläggande rättigheterna (EU-stadgan) är två centrala dokument som skyddar mänskliga rättigheter i Europa. Dokumenten är till många delar lika, men kompletterar även varandra. Europakonventionen antogs 1950 och gäller för alla 46 stater som undertecknat konventionen. Dokumentet bygger på FN:s deklaration om mänskliga rättigheter som antogs 1948. EU-stadgan å sin sida gäller för EU:s 27 medlemsstater och blev i sin nuvarande form rättsligt bindande 2009 genom Lissabonfördraget.

Europakonventionen innehåller en rad rättigheter och friheter som individer i de berörda länderna har rätt till: Rätten till liv, förbud mot tortyr, rätten till frihet och säkerhet, rätt till en rättvis rättegång, rätten till respekt för privat- och familjeliv, yttrandefrihet samt mötes- och föreningsfrihet. Europakonventionen har haft en betydande inverkan på utvecklingen av mänskliga rättigheter i Europa och bidragit till att forma nationell lagstiftning och rättspraxis. Europarådet skapades genom Europakonventionen och har i uppgift att säker-

Europarådet skapades genom Europakonventionen och har i uppgift att säkerställa att de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna som fastställs i Europakonventionen efterlevs av de länder som undertecknat konventionen och som ingår i rådet. Europarådet har dock ingen egen lagstiftande makt, men deras rekommendationer har oftast en betydande inverkan på medlemsländernas politik och lagstiftning.

ställa att de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna som fastställs i Europakonventionen efterlevs av de länder som undertecknat konventionen och som ingår i rådet. Europarådet har dock ingen egen lagstiftande makt, men deras rekommendationer har oftast en betydande inverkan på medlemsländernas politik och lagstiftning.

EU-stadgan beskriver de fri- och rättigheter som individer i EU har. Utgångspunkten är människors värdighet, frihet, jämlikhet och solidaritet samt de demokratiska principerna och rättsstatsprincipen. Europaparlamentet har en avgörande roll i att säkerställa att de grundläggande rät-

tigheterna och friheterna som fastställs i EU-stadgan respekteras och skyddas inom hela unionen. När nya lagar och direktiv föreslås ser parlamentet till att dessa överensstämmer med de grundläggande rättigheterna i stadgan.

Artikel 13 i EU-stadgan behandlar akademisk frihet specifikt och lyder: "Konsten och den vetenskapliga forskningen ska vara fria. Akademisk frihet ska respekteras." Även om Europakonventionen inte har en specifik artikel som uttryckligen nämner akademisk frihet, men skyddar den denna frihet genom artiklar som rör yttrandefrihet (artikel 10) och rätten till utbildning (artikel 2 i första tilläggsprotokollet).

Europakonventionen övervakas av Europadomstolen för de mänskliga rättigheterna och EU:s stadga övervakas av EU-domstolen. Europadomstolen och EU-domstolen samarbetar för att säkerställa en enhetlig tolkning av rättigheterna. Europarådets medlemmar har förbundit sig att följa Europadomstolens utfall. EU:s medlemsländer är skyldiga att följa EU-domstolens beslut och anpassa sina nationella lagar i enlighet med dessa.

Enligt EU-domstolen, i bland annat ett rättsfall riktat mot Ungern, tydliggörs att den akademiska friheten, såväl inom forskning som inom undervisning, garanterar yttrandefrihet och handlingsfrihet, frihet att sprida uppgifter liksom frihet att utan begränsningar söka och sprida kunskap och sanning.²⁰ Enligt EU-domstolen framgår också att den akademiska friheten även omfattar lärosätenas institutionella autonomi eftersom det är en grundläggande förutsättning för den akademiska friheten.

Den statliga värdegrunden

Den statliga värdegrunden i Sverige har många likheter med Europakonventionen och EU-stadgan. Det är på intet sätt förvånande då värdegrundens principer är hämtade från svenska grundlagar, lagar och förordningar som i sin tur lyder under och påverkats av EU-lagstiftningen. Principerna i den statliga värdegrunden syftar till att säkerställa en god förvaltning som är demokratisk, effektiv, rättssäker och fri från korruption.

Sverige har fyra grundlagar: Regeringsformen, Tryckfrihetsförordningen, Yttrandefrihetsgrundlagen och Successionsordningen. Statens värdegrund utgår framför allt från Regeringsformen, men ger även uttryck för centrala delar i Tryckfrihetsförordningen och Yttrandefrihetsgrundlagen. Principerna i värdegrunden bottnar även i andra lagar och förordningar. Den statliga värdegrunden består av sex principer som är centrala för alla myndigheter såväl som enskilda statsanställda i Sverige.

20 C-66/18. För mer information om situationen i Ungern se t. ex. Matei 2023 och EUA 2023.

Dessa är:

1. Demokrati: Alla myndigheter och statsanställda arbetar på uppdrag av medborgarna och ska främja demokratiska värderingar i sitt arbete.
2. Legalitet: Myndigheter och deras medarbetare ska följa lagar och regler i sin verksamhet, vilket ger medborgarna trygghet i att rättssäkerhet upprätthålls.
3. Objektivitet: Myndigheter och deras medarbetare ska agera sakligt och opartiskt i all verksamhet.
4. Fri åsiktsbildning: Alla medborgare har rätt till yttrandefrihet, informationsfrihet, mötesfrihet, demonstrationsfrihet, föreningsfrihet och religionsfrihet.
5. Respekt: Den offentliga makten ska utövas med respekt för alla människors lika värde.
6. Effektivitet och service: Myndigheter och deras medarbetare ska ge ett gott bemötande, vara tillgängliga och på ett effektivt sätt ge medborgarna service.

Staten utgår från att både myndigheterna som organisationer såväl som medarbetarna inom myndigheten utgår ifrån och följer principerna i den statliga värdegrunden. Kulturen vid de statliga myndigheterna ska präglas av dessa värden. Myndigheterna och de statsanställda har ett eget ansvar i att både förstå och tolka dessa grundläggande utgångspunkter och inkorporera dem i sin verksamhet. "Den statliga värdegrundens principer och en god förvaltningskultur är den grundläggande infrastrukturen för att hela systemet med fristående myndigheter ska fungera."²¹

I Regeringsformen beskrivs *det allmänna*, vilket är ett samlingsbegrepp för de organisationer och institutioner som har i uppgift att ta hand om och lösa gemensamma uppgifter i vårt samhälle. Det allmänna utgörs av all offentlig verksamhet, vilka framför allt är myndigheter, kommuner och domstolar. Det allmänna ses som en del av den demokratiska styrkedjan och ska arbeta för att demokratis idéer och principer är vägledande inom sitt ansvarsområde och utvecklas inom samhällets alla delar.²²

²¹ Statskontoret 2019.

²² Statens styrkedja beskriver hur makt och ansvar fördelas och utövas från riskdagen, till regeringen och vidare till ansvariga myndigheter.

Alla medborgare har rätt till yttrandefrihet, informationsfrihet, mötesfrihet och religionsfrihet. Meddelarfriheten innebär ett särskilt skydd mot efterforskning och repressalier. Det står alla fritt att ge uttryck för sina tankar, känslor och åsikter, så länge det inte krockar med någon lag som till exempel förbud mot förtal eller hets mot folkgrupp. Statligt anställda har dessa friheter men ska samtidigt respektera och följa värden som saklighet, objektivitet och respekt. Myndigheter ska därutöver vara öppna och transparenta och följa offentlighetsprincipen.

Respekten för alla människors lika värde, frihet och värdighet är centrala principer i grundlagen och EU-lagstiftningen. Jämlikhet, jämställdhet och medmänsklighet är nyckelbegrepp för att uppnå dessa krav, men även hänsyn till den personliga integriteten är central. Det får inte förekomma någon diskriminering och särbehandling på grund av kön, hudfärg, etniskt ursprung, språk, religiös tillhörighet, funktionshinder, sexuell läggning eller ålder. Myndigheter såväl som enskilda statsanställda har ett ansvar för att motarbeta detta.

Myndigheter ska vara effektiva, hushålla med resurserna, vara tillgängliga och ge ett gott bemötande. Att vara effektiv ska dock vägas mot andra krav i värdegrunden som att upprätthålla en god kvalitet i sin verksamhet. Myndigheterna ska därutöver använda det svenska språket och uttrycka sig vårdat, enkelt och begripligt. Myndigheterna ska även inom sitt verksamhetsområde samverka med andra myndigheter.

Förvaltningsmyndigheter

Sverige har valt ett system där myndigheter i stor utsträckning utför regeringens politik och har den direkta kontakten med medborgarna. Liknande system finns även i de nordiska grannländerna. Myndigheterna är statens förlängda arm ut i samhället. Regeringen har därmed delegerat en betydande del av sin makt och sitt ansvar till myndigheterna.

Meddelarfriheten innebär ett särskilt skydd mot efterforskning och repressalier.

Det står alla fritt att ge uttryck för sina tankar, känslor och åsikter, så länge det inte krockar med någon lag som till exempel förbud mot förtal eller hets mot folkgrupp.

Staten styr sina myndigheter genom en kombination av olika regler, förutsättningar och beslut. Ytterst styrs myndigheterna genom lagar och förordningar. En viktig styrmekanism är den ekonomiska tilldelningen som framför allt sker

En viktig styrmekanism är den ekonomiska tilldelningen som framför allt sker genom den årliga budgetpropositionen och efterföljande regleringsbrev. Tillsättning och utnämning av styrelseledamöter, generaldirektörer och högre tjänstepersoner utgör regeringens utnämningssmakt.

genom den årliga budgetpropositionen och efterföljande regleringsbrev. Tillsättning och utnämning av styrelseledamöter, generaldirektörer och högre tjänstepersoner utgör regeringens utnämningssmakt. Uppföljning och övervakning av myndigheternas verksamheter är inte bara kontrollerade utan också i betydande utsträckning styrande. Därutöver har staten en form av normerande makt där myndigheter ska vara lyhörda och följa och anpassa sig efter vad regeringen önskar, vilket ibland benämns som mjuk styrning. Myndigheterna har sammantaget en stark och tydlig lydnadsrelation till regeringen.

Begreppet myndighet inbegriper alla organ som ingår i den offentlighetsstatliga och kommunala organisationen. I regeringsformen särskiljs vissa myndighetstyper och de kan delas in i tre huvudkategorier: regeringen, domstolarna och förvaltningsmyndigheterna. Sammanlagt finns det drygt 350 myndigheter med olika uppgifter och verksamhetsområden. De statliga förvaltningsmyndigheterna är den ojämförbart största kategorin av dessa myndigheter. En förvaltningsmyndighet är ansvarig för att genomföra regeringens politik och program och verkställa lagar och förordningar inom ett specifikt område eller en bransch.²³

Förvaltningsmyndigheter är underställda ett större antal lagar, förordningar och regler. Exempel på övergripande lagstiftning är Förvaltningslagen (1986:223) och Offentlighets- och sekretesslagen (2009:400). Flera lagar styr anställnings- och personalfrågor, hur medel får användas samt hur myndigheterna ska organisera och följa upp sin verksamhet. Därutöver har olika områden och myndigheter sina specifika regler, som lärosätenas högskolelag (1992:1434) och högskoleförordning (1993:100).

²³ För mer information om de svenska myndigheterna se Statskontoret 2018 och 2022.

Regeringens makt är inte oinskränkt i förhållande till sina myndigheter utan den styrs och begränsas av olika lagar. Enligt grundlagen får inte regeringsmakten påverka eller styra hur myndigheterna beslutar inom ramen för sin myndighetsutövning. Myndighetsutövning kan innebära både beslut som är gynnande för den enskilde (som att bevilja ett bidrag) eller beslut som är betungande (som att ta ut en avgift). I praktiken betyder detta att regeringen inte får påverka hur till exempel Migrationsverket beslutar om uppehållstillstånd eller när Försäkringskassan beslutar om utbetalningar. Myndighetsutövning utgör ofta huvuddelen av förvaltningsmyndigheternas kärnuppdrag. Regeringens makt över myndigheternas faktiska arbete är därmed tydligt begränsad.

Alla statliga lärosäten i Sverige är förvaltningsmyndigheter. Universiteten är stora myndigheter och av de 20 största myndigheterna är nio universitet. Av samtliga statsanställda finns närmare en fjärdedel vid universiteten och högskolorna. Lärosätena har viss särreglering i förhållande till övriga förvaltningsmyndigheter, bland annat vid utseendet av styrelseledamöter. Den så kallade myndighetsutövningen utgör dock endast en mindre del av lärosätenas verksamhet. Den vanligaste myndighetsutövningen vid universitet och högskolor utgörs av antagning av studenter, examination och anställningar. Regeringens potentiella makt och beslutanderätt över lärosätenas kärnverksamhet, utbildning och forskning, är därmed inte skyddad genom denna regel.

Högskolelagen

Den nuvarande högskolelagen trädde i kraft den 1 juli 1993 och ersatte den tidigare högskolelagen från 1977. Syftet med den nya lagen var att modernisera och effektivisera högskoleutbildningen i Sverige. Lagen gav högskolor och universitet större självständighet att fatta beslut om sin egen verksamhet, inklusive utbildningsutbud och forskningsinriktning. Lagen markerade även en övergång till en ny typ av styrningslogik som byggde på mål- och resultatstyrning. Denna styrform benämns ofta som New Public Management.²⁴

I Högskolelagens första kapitel från 1993 angavs ursprungligen att lärosätena har i uppdrag att bedriva utbildning och forskning. Utbildningen ska vila på vetenskaplig eller konstnärlig grund och det ska finnas ett nära samband mellan utbildning och forskning. Lärosätena ska verka för vetenskapens

²⁴ Begreppet myntades ursprungligen av Christopher Hood (Hood 1991).

trovärdighet och att god forskningssed värnas. Verksamheten ska anpassas så att hög kvalitet nås i både utbildning och forskning. Inom forskningen gäller att problem får fritt väljas, metoder får fritt utvecklas och resultaten får fritt publiceras. Studenterna ska ha rätt att utöva inflytande över utbildningen. Dessa skrivningar finns kvar.

Under årens lopp har allt fler uppdrag lagts till i det första kapitlet.²⁵ Först ut var samverkan med det omgivande samhället. Det hade visserligen tidigare angivits i lagen att lärosätena hade i uppdrag att sprida kännedom om sin verksamhet samt hur denna kunskap skulle kunna tillämpas, men 1997 tydliggjordes detta genom den så kallade tredje uppgiften, som innebär att lärosätena har ett uppdrag att samverka med det omgivande samhället. Denna paragraf inskräpades ytterligare 2009 genom att ange att lärosätena även hade i uppdrag att se till att forskningsresultaten som tillkommit vid lärosätet kommer till nytta.

I lagen från 1993 angavs att jämställdhet mellan kvinnor och män alltid ska iakttas. Regeringen konstaterade rätt snart att jämställdhetsarbetet, framför allt inom professorskåren, gick trögt. Flera olika insatser och förordningsändringar genomfördes. 1999 markerades

vikten av detta arbete genom att lägga till i lagens första kapitel att jämställdhet inte bara ska iakttas utan också aktivt främjas.

Vikten av att lärosätena jobbade med breddad rekrytering till sina utbildningar skrevs fram i regleringsbrevet för 1997. Detta uppdrag lyftes in i högskolelagen 2002. Nästa tillägg i högskolelagens kapitel 1 kom 2006 och handlade om hållbar utveckling. Lärosätena ses av regeringen som en central resurs i att uppnå en hållbar utveckling. Högskolan ska därmed

”främja en hållbar utveckling så att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö, ekonomisk och social välfärd och rättvisa” (5§).

25 För en mer utförlig beskrivning av de olika tilläggen i högskolelagens se Ahlbäck Öberg och Boberg 2024.

I lagen från 1993 angavs att lärosätena skulle främja förståelsen för andra länder och för internationella förhållanden. Detta utvecklades och preciserades 2021 och därefter angavs att den internationella verksamheten ska stärka kvaliteten samt bidra till en hållbar utveckling. Samma år angavs det också att lärosätena i sin verksamhet ska främja ett livslångt lärande.

Även de övriga kapitlen i högskolelagen har genomgått många och påtagliga förändringar. Exempel på förändringar är hur ledamöter till styrelsen utses, rektors roll i styrelsen, borttagandet av fakultetsnämnder, förändringar av professors villkor och anställningsform samt borttagandet av kårobligatoriet.

Sammanfattande diskussion

De regler och faktiska förutsättningar som staten ställer upp för sina myndigheter tar framför allt sin utgångspunkt i de politiska behoven och statsapparatusens funktionalitet. Dessa utgår därmed inte primärt från lärosätenas egna grundläggande principer och särart. Det finns dock en viss inbyggd särreglering av lärosätena i förhållande till andra myndigheter. Samtidigt finns det många rapporter, både nationella och internationella, som visar att politikens hänsyn till lärosätenas särart har minskat över tid och att den politiska styrningen har ökat.²⁶ Detta är även något som bland annat Europaparlamentet har uppmärksammat och lyft fram som en olämplig utveckling samt konstaterat att EU:s medlemsländer i större utsträckning behöver respektera den akademiska friheten och lärosätenas självbestämmande.²⁷

Europakonventionen och EU-stadgan är viktiga och grundläggande rättsliga dokument som slår vakt om de mänskliga rättigheterna, demokratin och rättsstatens principer. Flera av dessa lagar är på olika sätt kopplade till lärosätenas uppdrag. Europarådet har antagit flera rekommendationer som syftar till att främja den akademiska friheten och stärka lärosätenas autonomi.²⁸ Även Europaparlamentet har i allt fler och tydligare resolutioner lyft fram vikten av att medlemsländerna inom EU behöver skydda den akademiska friheten och lärosätenas självbestämmande i sina respektive länder.²⁹ Trots detta visar flera rapporter, bland annat från en arbetsgrupp inom Europaparlamentet, att den

26 Se t. ex. Ahlbäck Öberg 2023.

27 Maassen 2023 och 2025.

28 Se t. ex. rekommendationen 1762 från 2006 och 2039 från 2015.

29 Se t. ex. resolution 1579 från 2007, resolution P7TA0423 från 2013 och resolution P8TA0305 från 2018.

akademiska friheten och lärosätenas autonomi minskar samtidigt som den politiska styrningen ökar.³⁰

Den statliga värdegrunden lyfter fram och tydliggör samhällets grundläggande principer, som alla människors lika värde, demokratin, rättsstaten och yttrandefriheten. Värdegrunden har framför allt som mål att säkerställa att

Värdegrunden har framför allt som mål att säkerställa att myndigheterna agerar på ett sätt som är rättvist, effektivt och i enlighet med medborgarnas förväntningar och behov. Många av lärosätenas grundläggande principer överensstämmer väl med denna värdegrund.

myndigheterna agerar på ett sätt som är rättvist, effektivt och i enlighet med medborgarnas förväntningar och behov. Många av lärosätenas grundläggande principer överensstämmer väl med denna värdegrund. Det finns inga egentliga motsättningar mellan lärosätenas särart i förhållande till statens värdegrund. Värdegrunden kan i sin nuvarande form snarare ses som komplementär. Universiteten och högskolorna är en viktig faktor för att dessa

värden ska kunna bibehållas och utvecklas i vårt samhälle.

De statliga universiteten och högskolorna är förvaltningsmyndigheter och en del av statens rättssubjekt. Detta innebär inte bara en stark koppling till staten och en lydnadsplikt, utan även att lärosätena inte har möjlighet att teckna avtal och ingå i konsortier utan godkännande av regering och riksdag. Att statliga lärosäten är förvaltningsmyndigheter och en del av statens rättssubjekt är ovanligt i andra demokratiska länder.³¹ Formen som förvaltningsmyndighet och dess lämplighet för universitet och högskolor har varit föremål för diskussioner under lång tid.³² Flertalet statliga offentliga utredningar som närmast sig frågan har varit negativa till rådande system och organisationsform.³³ Utredningar har även förslagit alternativa organisationsformer, som en anpassad offentligrättslig organisation eller stiftelse.³⁴

³⁰ Maassen 2023 och 2025, se även Karran 2019.

³¹ För en mer detaljerad redovisning av lärosätenas myndighetsform och internationella jämförelser se Ekberg 2024.

³² UKÅ 2025.

³³ SOU 1996:21, SOU 1997:57, SOU 2000:101.

³⁴ SOU 2008:104, DS 2013:49.

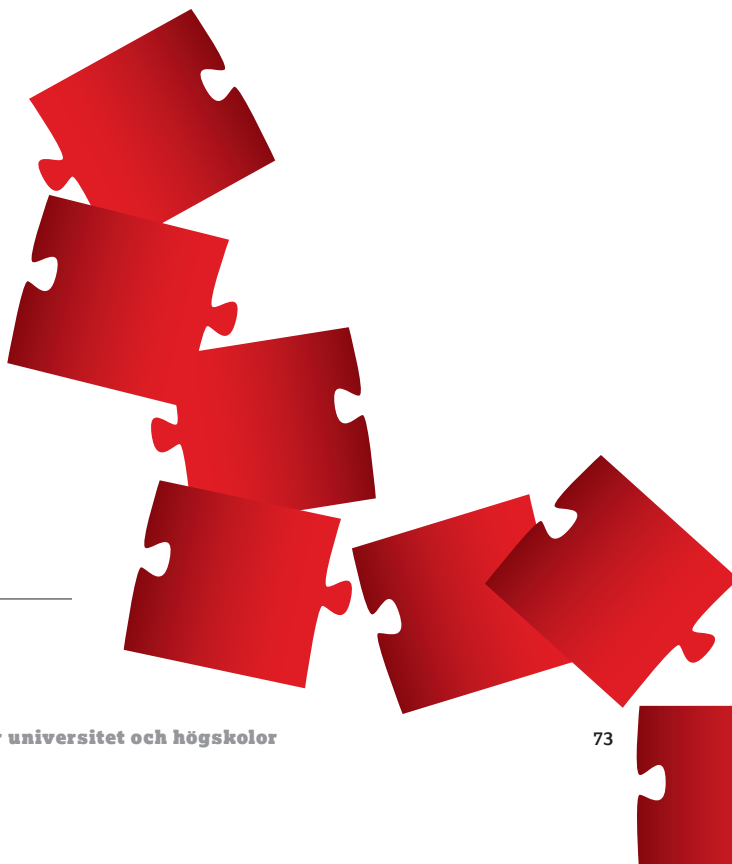
Att de svenska statliga lärosätena får en ny och anpassad organisationsform har även lyfts fram av flera olika rapporter från SUHF.³⁵

Utvecklingen av kapitel 1 i högskolelagen visar hur lärosätenas grundläggande uppgift har gått från ett övergripande ansvar att bedriva utbildning och forskning till att omfatta allt fler åtaganden och alltmer preciserade uppdrag. Även om nya uppdrag och mål kan rymmas inom lärosätenas verksamhetsområde riskerar denna utveckling att leda till en reducerad möjlighet för lärosätena att själva kunna göra strategiska val och utöva sitt självbestämmande. Detta påverkar även lärosätenas möjlighet och utrymme att forma sin verksamhet utifrån sina egna grundläggande principer och sin kodex.

Shirin Ahlbäck Öberg och Johan Boberg visar i rapporten *Ökad kontroll och ökad byråkratisering* hur "avsaknaden av ordentlig reglering som markerar den akademiska verksamhetens särart samverkar med ökad politisk styrning och en växande administrationsbörda".³⁶ Rapporten visar att den ökade styrningen genom kontroll och uppföljning, och den vidhängande byråkratiseringen, framför allt drivits på av lagstiftning kopplad till politiska målsättningar. Den politiska hänsynen till universitetens och högskolornas särart har minskat över tid och lärosätena har i ökad utsträckning kommit att ses som organisationer bland alla andra förvaltningsmyndigheter.

³⁵ Ekberg, 2023, 2024 & 2025.

³⁶ 2024, s. 17.

7

7. Avslutning

Att definiera en kodex för universitet och högskolor handlar om att åskådliggöra lärosätenas grundprinciper, mål och särart. Genom att tydliggöra fundamentet som lärosätena är byggda på blir det enklare att skydda och förstärka denna grund. En kodex kan också vägleda och stödja hur lärosäten själva kan bedriva och organisera sin verksamhet.

Den presenterade kodexen i rapporten kan användas på flera olika sätt. Huvudtanken är att den ska fungera som ett underlag för SUHF i en diskussion om och framtagandet av en nationell och sammanhängande kodex för universitet och högskolor. Tanken är också att rapporten ska kunna användas som en inspirationskälla för enskilda lärosäten. Men förhoppningen är även att rapporten ska kunna påverka regeringens syn på och reglering av lärosätena.

En statlig utredning med uppdraget att stärka skyddet av den akademiska friheten tillsattes av regeringen i april 2025.³⁷ Utredningen ska redovisa sitt uppdrag senast den 30 juni 2026.³⁸ Utredningen ska analysera och ta ställning till om nuvarande regelverk är ändamålsenligt för att skydda forskare och lärares individuella akademiska frihet samt hur detta skydd kan stärkas. Utredningen ska inte granska lärosätenas autonomi och relation till statsmakten eller föreslå ändringar i grundlag. Regeringen har även i den senaste forskningspolitiska propositionen aviserat att det ska tillsättas "en utredning för att

Genom att tydliggöra fundamentet som lärosätena är byggda på blir det enklare att skydda och förstärka denna grund. En kodex kan också vägleda och stödja hur lärosäten själva kan bedriva och organisera sin verksamhet.

³⁷ Dir. 2025:42.

³⁸ Utredningen kan eventuellt få förlängd tid.

analysera ändamålsenligheten i dagens myndighetsform för statliga universitet och högskolor”.³⁹

Nästa del av projektet

Projektet som resulterat i denna rapport hade i uppdrag att presentera hur en nationell och sammanhållen kodex kan utformas för de svenska lärosätena. Nästa del i projektet är att beskriva hur en sådan kodex kan utgöra en grund för en ändrad associationsform.

Genom att de statliga lärosätena är förvaltningsmyndigheter saknar de egen rättskapacitet och har en lydndsrelation till regeringen. Att lärosätenas

självbestämmande i stor utsträckning bygger på regeringens välvilja utgör en betydande riskkonstruktion. Frågan om organisationsform har tidigare behandlats av flera olika statliga utredningar och vid olika tillfällen även varit föremål för regeringens intresse, men något politiskt beslut har inte tagits.

Projektet ska beskriva hur en ändrad organisationsform för de statliga lärosätena kan utformas och vad detta

skulle kunna innebära i praktiken för lärosätena och för regeringen. Detta projekt kan bygga vidare på förslag både från den statliga utredningen Självständiga lärosäten (SOU 2008:104), exempel från de nordiska grannländerna samt erfarenheter från andra jämförbara länder. Utgångspunkterna och presentationen behöver anpassas för att möta både farhågor från regeringsmakten att mista styrmöjligheten över en allt viktigare samhällsinriktning och rädslan att en ändrad organisationsform kan leda till ett minskat handlingsutrymme för enskilda akademiker.

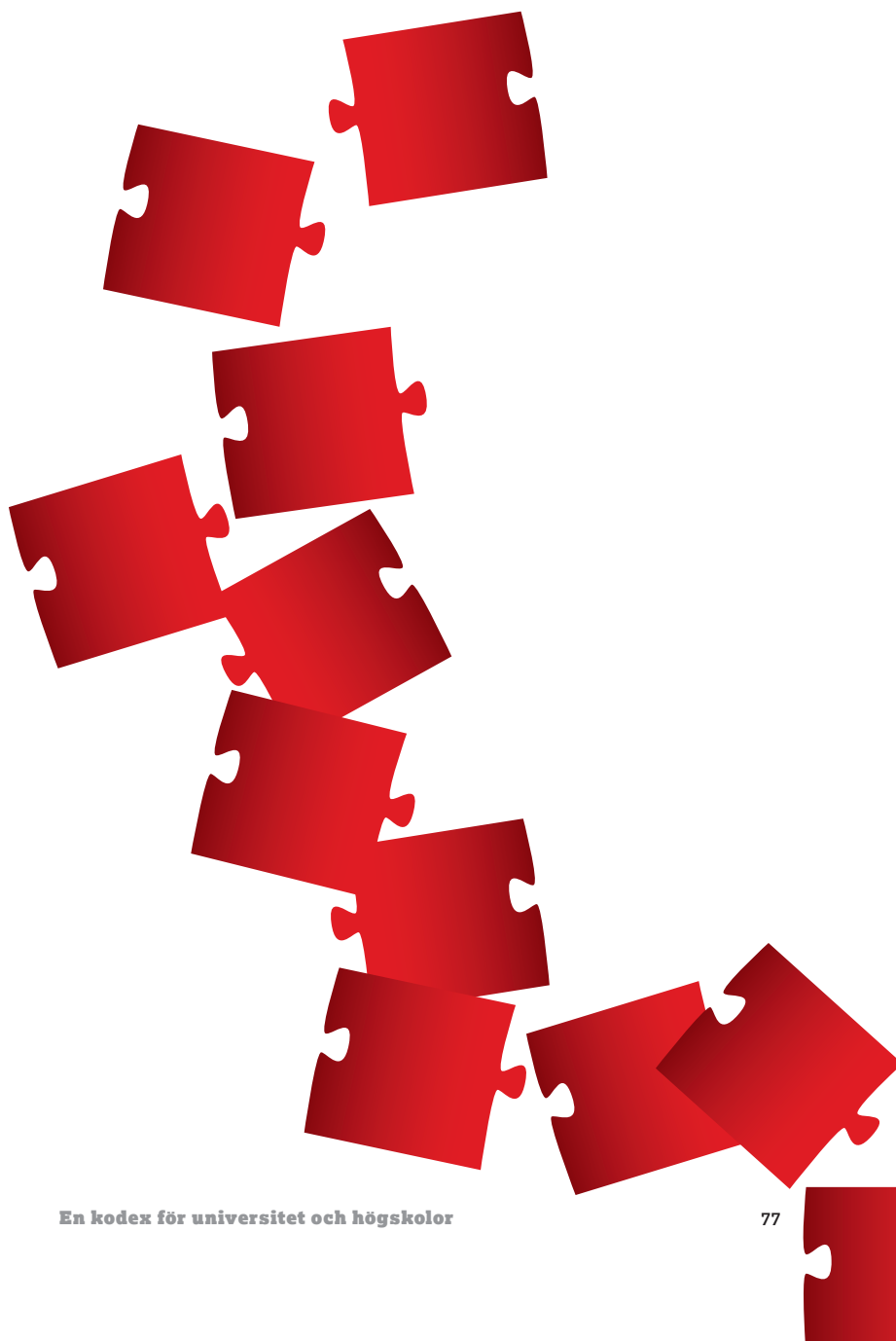
De kollegiala strukturerna är avgörande för den akademiska friheten inom lärosätena. Dessa kollegiala beslutsstrukturer har förändrats och försvagats

Genom att de statliga lärosätena är förvaltningsmyndigheter saknar de egen rättskapacitet och har en lydndsrelation till regeringen. Att lärosätenas självbestämmande i stor utsträckning bygger på regeringens välvilja utgör en betydande riskkonstruktion.

³⁹ prop. 2024/25:60, s. 133.

under de senaste decennierna. Lärosätena har blivit alltmer komplexa strukturer där linjestyrning, kollegial styrning och styrsystem för administration/förvaltning löper parallellt. Projektet ska belysa hur dessa strukturer ser ut samt lämna förslag på hur dessa olika styrlogiker bättre kan samexistera.

Källor & Litteratur

Källor & litteratur

- Ahlbäck Öberg, Shirin (2024). *Regeringsformen och de statliga lärosätena – akademisk frihet med svaga skyddsräcken*. Temanummer om regeringsformen, Statsvetenskaplig tidskrift, årg. 126, nr 3.
- Ahlbäck Öberg, Shirin (2023). *Om akademisk frihet*. SULF:s skriftserie XLIII.
- Ahlbäck Öberg, Shirin et al. (red.) (2016). *Det hotade universitetet*. Stockholm: Dialogos.
- Ahlbäck Öberg, Shirin & Broberg, Johan (2024). *Ökad kontroll och ökad byråkratisering. En kartläggning av statens styrning av universitet och högskolor*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Ahlbäck Öberg, Shirin & Broberg, Johan (2024). *Ökad kontroll och ökad byråkratisering. Interna effekter på lärosätena*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Ahlin Marceta, Jesper (2024). Vad är akademisk frihet? Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok, årg. 37, s. 17 – 32.
- Amnéus, Ingeborg & Fredman, Pam (2024). *Styrningen av lärosätenas utbildningsutbud. Så kan akademien ta större ansvar för framtidens kompetensbehov*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Amnéus, Ingeborg & Bjare, Ulrika (2025). *Ökad kontroll och ökad byråkratisering. Hur kan lärosätena minska onödig administration?* Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Andrén, Carl-Gustaf (2013). *Visioner, vägval och verklighet: Svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940*. Lund: Nordic Academic Press.
- Beiter, K.D., Karran, T. & Appiagyei-Atua, K (2016). Academic Freedom and Its Protection in the Law of European States Measuring an International Human Right. *European Journal of Comparative Law and Governance*, 3, 254–345.

-
- Benner, Mats (2018). *The New Global Politics of Science: Knowledge, Markets and the State*. Edward Elgar Publishing Ltd.
- Benner, Mats (2021). *Kollegialitet: Tillitsbaserad styrning av forskning*. I L. Bringselius (Red.), Tillit och omdöme: Perspektiv på tillitsbaserad styrning, s. 129–144. Studentlitteratur AB.
- Benner, Mats & Holmqvist, Mikael (2023). Universities under neoliberalism – market inspired reforms of Swedish higher education. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 9:1, 1-3.
- Benner, Mats, & Schwaag Serger, Sylvia. (2023). *Ändra allt?! En högskolepolitik för vår tid*. SNS Förlag.
- Berggren, Henrik (2012). *Den akademiska frågan – en ESO-rapport om frihet i den högre skolan*. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi.
- Bjare, Ulrika (2023). *Vetenskapens självstyre – styrning, organisation och genomförande av universitetsforskning*. Stockholm: KTH.
- Bjare, Ulrika & Fredman, Pam (2024). *Ökat beroende av externa medel, för forskning och utbildning på forskarnivå*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Bjare, Ulrika & Fredman, Pam (2024). *Finansiering av universitetsforskning i Europa. En internationell översikt av fyra europeiska länder*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Björn, Kari (2018). Impact Evaluation of the Finnish Higher Education System Reform. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, Vol. 9, No. 2.
- Bergan, Sjur, Gallagher, Tony & Harkavy (red.) (2020). *Academic freedom, institutional autonomy and the future of democracy*. Council of Europe Higher Education, series no 24.
- Brøgger, Katja, Degn, Lise & Smedegaard Bengtsen, Søren (2023). Danish University Governance and Reforms Since the Millennium: The Self-Governing University Between State and Institutions, the National and the Global. *Scandinavian Journal of Public Administration* Vol. 27 No. 1, p. 9 – 28.

-
- Bok, Derek (2003). *Universities in the Marketplace - The Commercialization of Higher Education*. Princeton University Press.
- Boulton, Geoffrey & Lucas, Colin (2008). *What are universities for?* LERU.
- Burman, Anders, Sá Cavalcante Schuback, Marcia & Myrebøe, Synne (2020) *En plats för tänkande - Essäer om universitetet och filosofin*. Södertörns högskola.
- Clark, Burton R (1998). *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation*. Guildford.
- Clark, Burton R (2004). *Sustaining change in universities: Continuities in case studies and concepts*. Maidenhead: Open University Press.
- Dal-Soto, F., De Souza, Y. S., & Benner, M. (2021). The entrepreneurial orientation in the transformation of universities. *Brazilian Business Review*, 18(3), 255-277.
- Daniels, Ronald J., med Shreve & Spector (2021) *What Universities Owe Democracy*. Johns Hopkins University Press.
- Degerblad, Jan-Erik & Hägglund, Sam (2001). *Akademisk frihet – en rent akademisk fråga?* Högskoleverket, rapport 2001:21 R.
- Ekberg, Tim (2023). *Akademisk frihet och institutionell autonomi*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Ekberg, Tim (2024). *Den akademiska friheten. Ett bräckligt fundament för universitet och högskolor behöver förstärkas*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Ekberg, Tim (2025) *Akademisk frihet så in i Norden. En studie om hur akademisk frihet och institutionell autonomi har utvecklats för universitet och högskolor i Danmark, Finland och Norge samt förslag hur detta kan öka i Sverige*. Rapport från Expertgruppen för analys, SUHF.
- Europadomstolen (2014). CE:ECHR:2014: 0527JUD000034604, § 40.
- European University Association (2023). *University Autonomy in Europe IV. The Scorecard 2023*.

- European University Association (2023). *The evolution of university autonomy in Hungary*. A complementary analysis to The Scorecard 2023.
- European University Association (2023). *University Autonomy in Europe IV*. Country Profiles I.
- Gribbe, Johan (2022). *Förändringar och kontinuitet: Reformen inom högre utbildning och forskning 1940 – 2020*. Universitetskanslersämbetet.
- Hermansson, Karin (2005). *Akademisk frihet i praktiken: En rapport om tillståndet i den högre utbildningen*. Högskoleverket, rapport 2005:43 R.
- Hylander, Johannes (2024). *På spaning efter den politik som flytt - Om reformkraften i svensk forskning*. Svenskt näringsliv.
- Josephson, Peter & Karlsohn, Thomas m fl (2019). *Universitetets gränser*. Arche press, Göteborg
- Karlsohn, Thomas m fl (2016). *Universitetets idé – Sexton nyckeltexter*. Daidalos AB, Göteborg.
- Karran, Terence, Beiter, Klaus & Appiagyei-Atua, Kwadwo (2017). Measuring academic freedom in Europe: a criterion referenced approach. Policy Reviews in Higher Education.
- Karran, Terence (2019). Threats to academic freedom and autonomy of universities in Europe. Expert report. AS/Cult/Inf (2019) 06. Council of Europe.
- Krücken, Georg, Kosmützky, Anna & Torka, Marc (eds.) (2007) *Towards a Multi-university? Universities between Global Trends and National Traditions*. transcript Verlag, Bielefeld.
- Lindqvist, Moa (2025). *Striden om den högre utbildningen - En socioretorisk studie av remissyttranden inför svenska högskolereformer 1969–2007*. Avhandling Uppsala universitet.
- Maassen, Peter, Martinsen, Dennis, Elken, Mari, Jungblut, Jens & Lackner, Elisabeth (2023) *State of play of academic freedom in the EU Member States*. European Parliamentary Research Service. Scientific Foresight Unit (STOA).
- Magna Charta Universitatum (1988):
<https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/mcu-1988>

- Matei, Liviu (2023) Charting a Course for Academic Freedom in Europe at the Beginning of the 21st Century: Situated Epistemology, Codification, Practice. *Philosophy and Theory in Higher Education*, Volume 5, Number 2, 2023, pp. 269–288(20).
- Marcusson, Lena (2005). *Universitetens rättsliga ställning*. Rapport lämnad till SUHF.
- Menand, Louis, Reitter & Wellmon, m fl (2017). *The Rise of the Research University: A Sourcebook*. The University of Chicago Press.
- Musselin, Christine (2021) University Governance in Meso and Macro Perspectives. *Annual Review of Sociology*, 47:305–25.
- Ringarp, Johanna (2024) *Frihetsretorik och marknadslogik: en analys av den svenska högskolepolitiken 1970–2014*. Makadam förlag.
- Sahlin, Kerstin & Eriksson-Zetterquist, Ulla (2016). *Kollegialitet – en modern styrform*. Lund: Studentlitteratur.
- Smith, Anthony & Webster, Frank (1997). *The Postmodern Universit. Contested Visions of Higher Education in Society*. SRHE and Open University Press.
- Statskontoret (2019). *Den statliga värdegrunden – gemensamma principer för en god förvaltning*.
- Tight, Malcolm (2024). The idea of the university: towards a contemporary formulation. *Journal of higher education policy and management* 2024, VOL. 46, NO. 1, 48–62.
- UKÄ (2024). *Akademisk frihet i Sverige*. Regeringsuppdrag om lärosätenas arbete med att främja och värna akademisk frihet.
- Varieties of Democracy Institute (2024). Academic Freedom Index.
- Varieties of Democracy Institute (2024). Democracy Reports.
- Vrielink, Jogchum, Lemmens, Koen, Lemmens, Paul & Parmentier, Stephan (2023). Challenges to academic freedom as a fundamental right. Advice paper no 31. League of European research universities.
- Washburn, Jennifer (2006), University, Inc. - The Corporate Corruption of Higher Education. Basic Books.

-
- Wedlin, Linda & Pallas, Josef (2017). *Det ostyrda universitetet? Perspektiv på styrning, autonomi och reform av svenska lärosäten*. Göteborg: Makadam.
- Östling, Johan (2016). *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia*. Stockholm: Atlantis.
- Östling, Johan (2024). *Kunskapens stora hus: Huvudlinjer i universitetets historia*. Makadam förlag.

DS 2013:49. Högskolestiftelser.

SOU 1996:21. Reform och förändring.

SOU 1997:57. Forskningspolitiska kommissionen.

SOU 2000:101. Utredningen om högskolans ledning.

SOU 2008:104. Självständiga lärosäten.

UKÄ 2025. Kunskapsunderlag om lärosätenas associationsform.

Astrid Söderbergh Widding, professor i filmvetenskap, tidigare rektor vid Stockholms universitet och ordförande för SUHF, vice ordförande i Magna Charta Observatory General Council, nu verkställande ledamot i Marianne och Marcus Wallenbergs Stiftelse och Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs minnesfond.

Tim Ekberg är verkställande ledamot i expertgruppen för analys och sammanhållande för projektet om akademisk frihet och en ny och ändrad offentlig organisationsform. Han har bland annat jobbat för SFS, på Utbildningsdepartementet samt vid Södertörns högskola och Lunds universitet.

Författarna ansvarar själva helt och hållet för analyser, slutsatser och förslag i denna rapport.

Universitet och högskolor har alltid haft i uppdrag att skapa, förvalta och förmedla kunskap. Men i en tid av osäkerhet, förändring och ökad politisk styrning väcks frågan: vilka utgångspunkter och förutsättningar krävs för denna uppgift och vad utgör lärosätenas särart?

Denna rapport presenterar en kodex för svenska lärosäten – ett försök att fånga de grundläggande principer som kan vägleda universitet och högskolor. Utifrån en historisk tillbakablick, internationella deklARATIONER och svenska strategiska dokument presenteras en sammanhållen kodex med sex principer: akademisk frihet, vetenskaplighet och etik, kollegialt inflytande, samhörighet mellan utbildning och forskning, samhällsansvar samt internationell gemenskap.

Denna rapport utgör ett diskussionsunderlag i SUHF:s fortsatta arbete med en nationell kodex, men kan också inspirera både enskilda lärosäten och regeringen i deras förändringsarbetet.

SUHF

Sveriges universitets- & högskoleförbund